

ΝΕΑ ΕΣΤΙΑ

ΔΙΕΥΘΥΝΤΗΣ: ΠΕΤΡΟΣ ΧΑΡΗΣ

ΤΟΜΟΣ ΕΙΚΟΣΤΟΣ ΔΕΥΤΕΡΟΣ

ΙΟΥΛΙΟΣ — ΔΕΚΕΜΒΡΙΟΣ

1937

ΙΩΑΝΝΗΣ Δ. ΚΟΛΛΑΡΟΣ & ΣΙΑ Α. Ε.
ΒΙΒΛΙΟΠΩΛΕΙΟΝ ΤΗΣ «ΕΣΤΙΑΣ»
42 — ΟΔΟΣ ΣΤΑΔΙΟΥ — 42
ΑΘΗΝΑΙ

ΙΩΑΝΝΙΝΑ 2008

ναι τόσο άφθονη και χρήσιμη σέ άλλα μέρη τοῦ μυθιστορήματος.

Ἔτσι ξαναγυρίζουμε στό χαρακτηριστικό γνώρισμα τῆς ἐργασίας τοῦ κ. Πετσάλη, πού ζήτησα νά τό σημειώσω ἀπό τήν ἀρχή. Σέ ὅλη τήν ἱστορία τοῦ Ἀγγελου Δαμάκου, ὅτι μᾶς ἐνδιαφέρει κι' ὅ,τι ἔχει λογοτεχνική ἀξία, εἶναι ἡ λεπτομέρεια, ἡ ἀβίαστη ἐξιστόρηση καθημερινῶν περιστατικῶν, οἱ ἀναριθμητοί σταθμοί στήν ἀπόσταση πού χωρίζει μιά σκέψη ἀπό μιά πράξη. Ἄλλοῦ οἱ σταθμοί αὐτοί εἶναι περισσότεροι, ἀλλοῦ λιγώτεροι. Τότε μικρότερη εἶναι και ἡ προσέγγιση στή σιωπηλιότητα, στήν καθημερινή πραγματικότητα. Ὅπως ὅποτε, οἱ σταθμοί αὐτοί γίνονται. Καί ἡ ικανοποιητικώτερη ἐντύπωση ἀπό τήν «Ἀνθρώπινη Περιπέτεια» εἶναι ὅτι ὁ κ. Πετσάλης ἐπιμένει ν' ἀντιμετωπίζει τήν καθημερινή πραγματικότητα, αὐτό τό τόσο πρόχειρο ἀλλά και τόσο ἀπρόσιτο «θέμα».

ΠΕΤΡΟΣ ΧΑΡΗΣ

Α. Ρουσοπούλου: «Πρός οὐσιαστικόν Λογισμόν και Τάξιν». Κατασκευάζειν και χαιρείν».

Ἡ κριτική τούτη εἶναι περιλήψη και ἀπόσταγμα ἀπό ἓνα εἶδος συνεχές σχολίον ἀπό 35 πυκνογραμμμένες σελίδες, πού ἔγραψα ὅσο διάβαζα τό βιβλίον τοῦ κ. Ρουσοπούλου. Θάναί λοιπόν ἀναγκαστικά πυκνή και κάπως δυσνόητη γιά ὅσους δέν τόχουνε διαβάσει, και οἱ ἄλλοι πάλι ἴσως μοῦ πούνε πῶς δέν τή χρειάζονται, μιά κι' ἔχουνε στά χέρια τους τήν πηγή. Ἐγώ μιά φορά θεώρησα χρέος μου νά τήν κάμω, α) γιὰ τό βιβλίον τοῦ κ. Ρουσοπούλου εἶναι τό πρῶτο, ἀπ' ὅσα ξέρω τουλάχιστο, στήν Ἑλλάδα — και θά παρακαλοῦσα ὅποιον μπορεῖ νά μοῦ διορθώσει τήν ἐνδεχόμενη τούτη πλάνη — πού καταπιάνεται συνειδητά μέ προβλήματα τῆς ἐποχῆς μας, παίρνοντας τήν ἀνθρωπότητα και τήν τωρινή στιγμή τῆς ἐξέλιξῆς της σάν ἓνα σύνολο, και πού ὑψώνεται αὐτόματα και ἀπρούποθετα στήν ἀπόλυτα γενική, ἀνθρώπινη και ἐπομένως παγκόσμια σκοπιά· β) γιὰ τό, ὅπως κάθε σχετικά σημαντικό πράμα στόν τόπο μας, δέν ἐπροσέχτηκε ὅσο ἔπρεπε, — και δέν ξέρω ἀν πρέπει νά εὐχηθῶ νά προσεχτεῖ περισσότερο, ὅταν βάνω μέ τό νοῦ μου ὅλες τίς πιθανότητες παρανοήσεις, τίς εὐκολες εὐφυολογίες, τοὺς ἐπικίνδυνους ἐνθουσιασμούς και τὰ παραπλαϊνά και ἀσυνάρτητα ἐννοιολογικά συμπεράσματα, στά ὅποια μπορεῖ νά δώσει λαβή και πού θά προσπαθῆσω μέ τίς μικρές μου ἰκανότητες νά προλάβω, και γ) γιὰ τό, παρ' ὅλη τήν πολεμική ἐναντίον τῆς φιλοσοφίας πού διατρέχει τό ἔργο, τό βιβλίον ἔχει φιλοσοφικές βάσεις και φιλοσοφικές ἀξιώσεις και βλέψεις. Φιλοσοφικές μέ τήν ἀνώτατη και καθολικότετη σημασία, γιὰ τό ἡ φιλοσοφία πού ἐννοεῖ ὁ κ. Ρουσοπούλου εἶναι μέ ἄλλο ὄνομα, εἶναι κατανόηση τῆς θεμελιακῆς ὀργάνωσης τοῦ πνεύματος και τοῦ κόσμου ἀπό τή μιά μεριά, και ἐπιταγή ζωῆς, κριτήριο τῆς πράξης ἀπό τήν ἄλλη.

Τό βιβλίον αὐτό εἶναι μοιραῖον νά προσεχτεῖ σέ δύο κυρίως σημεία: τό πρῶτο, ἡ ἀνεπιφύλακτη ἐπίθεση σέ θεσμούς κοινωνικούς και ἐπιστημονικούς, πού καταπλήσσει μέ τήν τόλμη της, ὅπως ὅταν χτυπάει τήν ἰδιοκτησία ἢ τή νομική ψευδελιστήμη, διοίκηση και νοσοτροπία· τό δεύτερο, τὰ δεοντολογικά ἀξιώματα και τό σχεδιάγραμμα, ὅσο και γενικό και ἀόριστο, μιάς ἐπιβαλλόμενης μελλοντικῆς διαρρύθμισης τῆς ζωῆς μας. Καί τὰ δύο εἶναι δευτερεύουσες συνέπειες πῶς θεμελιακῶν ἀρχῶν, πού ὅσο κι' ἂν ὁ ἴδιος τίς τονίζει, δέν εἶν' εὐκόλο νά γίνουν ἀντιληπτές γιά λόγους πού θά ἐξηγήσουμε παρακάτω. Τό ξεσκάλισμά τους, τήν ἀνεύρεση τῶν συνεκτικῶν τους δεσμῶν, τῶν ἀδυναμιῶν και τῆς ἀξίας τοποθέτησῆς τους, ἐθέσαμε σκοπό στό σημείωμα τοῦτο. Πρῶτον προχωρήσαμε ὅμως στήν ἀνάλυσή τους, πρέπει νά τονίσουμε ὅτι τό βιβλίον αὐτό εἶναι ἔργο συνολικό, δέν ἀνάγεται δηλαδή σέ κανένα ξεχωριστό ἐπιστημονικό κλάδο, ἀλλά ἀποτελεῖ μιάν ὀργανωμένη κραυγή συνειδήσεως τοῦ σημερινοῦ ἀνθρώπου ἀπέναντι στή γενική κατάσταση τοῦ σύγχρονου πολιτισμοῦ, χρησιμοποιοῦντας ὅλα τὰ στοιχεῖα πού τοῦ ἔδωσαν αὐτόν ἀκόρπια και ἀσυστηματοποίητα, και ἀνάγοντάς τα σέ καταδικαστικά κριτήρια ὀρισμένων ἐκδηλώσεών του. Δέν μποροῦμε ν' ἀδικήσουμε τόν κ. Ρουσοπούλου, ἀν δέν ἠθέλησε νά περιμένει ἀκόμα ὡς νά ξελαγαρίσει ὀρμότερα τίς ἀπόψεις του. Ἀπό τή μιά μεριά, τὰ πράματα βιάζουν, κι' ἀπό τήν ἄλλη, δέν εἶναι βέβαια τό καταστάλαγμα τῆς γεροντικῆς ἐγκατέρησης πού θά διορθώσει τόν κόσμο. Ἡ ἐκδήλωση εἶσι τοῦ κ. Ρουσοπούλου εἶναι πράξη ὀρμητική, παρὰ τό θεωρητικό της περιβάλλον, εἶναι ἡ κατάθεση τῆς μαρτυρίας ἑνός ἀνθρώπου, πού αἰσθάνεται τήν προσωπική και τή συνολική του εὐθύνη, και θέλει νά μπορεῖ ἀργότερα νά πει: «Εἶπα και ἐλάλησα, ἄμα τίαν οὐκ ἔχω.»

Δυό εἶναι οἱ ἀφετηρίες τῶν ἀντιλήψεων πού ἐκφράζονται ἐκεῖ μέσα: Ἡ πρώτη μιά θεωρητική ἐπίγνωση τῆς ἀνώμαλης καταστάσεως τοῦ καιροῦ μας, και μιά προσπάθεια ν' ἀναμετρηθῶν οἱ αἰτίες της, πού προσπαθεῖ νά φτάσει ἀναλυτικά στίς βαθύτερες ἐννοιες, στίς θεμελιώδεις κατηγορίες τοῦ νοῦ τοῦ ἀνθρώπου, τίς «πρῶτες ἀρχές», ὅπως τίς λέει ὁ Ἀριστοτέλης, κι' ἀφοῦ ξεκαθαρίσει τό ἔδαφος ἀπ' ὅλες τίς ἀμαρτωλές ἐπιχώσεις τῶν αἰώνων, νά οἰκοδομήσει ἐπάνω στό στέρεο και γυμνὸ ἀναντίρρητο βράχο ἀπό τήν ἀρχή. Ἡ δεύτερη, μιά ἐπιτακτική, δεοντολογική συνείδηση τῶν ἐπιβαλλομένων μεταβολῶν στή διαρρύθμιση τοῦ ἀνθρώπινου βίου γενικά, μιά ἠθική προσταγή, μιά ἀξιολογική στάση και μιά ἀνάληψη εὐθύνης. Ἡ γνώμη μας εἶναι ὅτι τό δεύτερο τοῦτο στοιχεῖον εἶναι ἡ κινητήρια αἰτία, τό «φύσει πρῶτον», γιά νά μιλήσουμε πάλι μέ τόν Ἀριστοτέλη, και ὅτι τό ἄλλο εἶναι μιά ἐπιφαινομενική ἐποικιδόμηση, σύμφωνα μέ τό ἀγγλικὸ ρητό «ἡ ἐπιθυμία εἶναι πατέρας τοῦ στοχασμοῦ»· ὅτι οἱ δυό αὐτές ἀπόψεις δέν συνδέονται ἀναγκαστικά και ὀργανικά μεταξύ τους, και ὅτι ἡ ἀτελής τους διάκριση, ἡ προσπάθεια

της ἀναγωγῆς τοῦ δευτέρου στοῦ πρώτου καί ἡ ἀξεκαθάριστη συμπλοκή τους, ἀδυνατίζει τήν ἐνέργεια τοῦ ὅλου ἔργου. Κι' ἂν θά ψιλολογῶ τὸ πρώτο γκρινιάρικα, γιατί αὐτὴ εἶναι ἡ δουλειά μου, πρέπει ὅμως νὰ δηλώσω ἀπὸ μιᾶς ἀρχῆς ὅτι κ' ἐγὼ καί, καθὼς πιστεύω, κάθε συνειδητὸς καὶ ἠθικὸς ἄνθρωπος τοῦ συγκαιρινοῦ μας κόσμου, δὲν μπορεῖ νὰ μὴν προσυπογράψει μὲ τὰ δύο του χεῖρια ὅλα τὰ πρακτικὰ συμπεράσματα, ὅλα τὰ «πρέπει» πού θέτει ὁ κ. Ρουσόπουλος, δὲν μπορεῖ νὰ μὴν συμμεριστεῖ, νὰ μὴν αἰστανθεῖ νὰ τὸν παρασκευῇ ἡ αἰσιόδοξη ὁρμηγία γιὰ δράση (ἢ κατασκευή ἢ αἰσιόδοξη ὁρμηγία γιὰ δράση (ἢ κατασκευή, γιὰ τὴ δημιουργία μιᾶς νέας τάξης ἀνθρώπων καὶ πραγμάτων, δὲν μπορεῖ νὰ μὴν ἐπιθυμήσει νὰ «ἐνταχθῆ» κι' αὐτὸς κάπου καὶ νὰ βάλει τὸ χέρι του στὴ ζύμη τῆς αἰγυπτιακῆς, πῶ ἀντάξιας τοῦ ἀνθρώπου κοινωνίας.

Ὁ κ. Ρουσόπουλος διαπιστώνει στὴν ἀρχὴ τῆς γνωστῆ δυσαναλογία ἀνάμεσα στὴν τεράστια πρόοδο τῆς θετικῆς καὶ τεχνικῆς ἐπιστήμης, πού φαίνεται ἱκανὴ νὰ δώσει στὸν ἄνθρωπο κάθε εὐμάθεια, εὐκολία καὶ δύναμη, καὶ στὴν ὑλική, πνευματικὴ καὶ ἠθικὴ ἐξαθλίωση τῶν μαζῶν, πού παρουσιάζεται ὡς ἓνα σημεῖο σὰν ἐπακολούθημά της. Ὡς κυριώτερη αἰτία τοῦ φαινομένου αὐτοῦ θεωρεῖ τὴν ἀγνοία καὶ τὸ «συμβατισμὸ». Γιὰ τὸ συμβατισμὸ πρέπει νὰ κάνουμε μιὰ παρέκβαση, γιατί ὁ κ. Ρουσόπουλος δίνει στὴ λέξη ἄλλο ἀπὸ τὸ συνηθισμένο περιεχόμενο, θεωροῦντας, ὅπως ἄλλωστε ἔχει δικαίωμα, τὸ βάθος τῆς ἐννοίας μὲ τὴ θέση τοῦ ὀρισμοῦ της. Ὁ λογισμὸς τοῦ ἀνθρώπου — καὶ λογισμὸ ἐννοεῖ τὴν ὅλη ψυχικὴ ζωὴ, θεωρώντας τὸν πολλαπλασιασμὸ τῶν ἐκφράσεων, συναίσθημα, βουλητικὸς ὁρμῆς, ἐπιθυμίες, ψυχὴ, λογικὸ, παράσταση, κλπ., ἐπιζήμιον καὶ ἀσκοπο, πρῶτον κατὰ τὴ γνώμη μας λογικὸ λάθος, γιατί ναι μὲν ἡ διάκριση εἶναι τεχνητὴ καὶ δικαιολογεῖται μόνο γιὰ τοὺς σκοποὺς τῆς ἐρευνας, ἐνῶ ἡ ῥοή τοῦ ψυχικοῦ βίου εἶναι ἐνιαία· ἀλλὰ ὅταν χρησιμοποιῶ ἓνα συνολικὸν ὄρο, πρέπει νὰ μιᾶ καὶ διαρκῶς γιὰ τὸ σύνολο, καὶ ὄχι νὰ τοῦ υποκαθιστῶ πότε τὸ ἓνα καὶ πότε τὸ ἄλλο ἀπὸ τὰ γνωρίσματά του — ὁ λογισμὸς λοιπὸν τοῦ ἀνθρώπου διαιρεῖται σὲ δύο μεγάλα τμήματα: α) στὸ μονήρη λογισμὸ, ἐκεῖνο πού συμβαίνει πίσω ἀπὸ τὸ ἀδιαπέραστο τεῖχος τῆς κλειστῆς ἀτομικότητος, ἐκεῖνο γιὰ τὸ ὁποῖο ξέρομε πῶς ὅ,τι καὶ νὰ κάνουμε, δὲν μπορούμε νὰ τὸ μεταδώσουμε στὸν ἄλλον αὐτοῦσιο, ἐκεῖνο πού στὶς στιγμὲς τῆς ἐμβάθυνσης μᾶς κάνει ν' ἀτενίζουμε μὲ ἀπελπισία καὶ δέος τὸν ἀντικρινὸ μας καὶ νὰ διερωτόμαστε: πῶς νὰ βεβαιωθῶ πῶς ἐκεῖνα πού τοῦ λέω, τὰ παίρνει μὲ τὴν ἴδια ἐννοία, ἔτσι ἀκέρια καθὼς τὰ λέω; Καὶ β) τὸ συμβολικὸ λογισμὸ: Οἱ εἰκόνες πού μεταδίδονται στὸ νοῦ μου ἀπὸ τὰ πράγματα, οἱ κινήσεις πού κάνουν οἱ ἄλλοι ἄνθρωποι, καὶ ἰδίως οἱ λέξεις πού πετοῦν ἀπὸ τὸν ἓνα στὸν ἄλλο, εἶναι σύμβολα· τὸ τί θά διεγείρουν στὴν ψυχὴ τοῦ καθενὸς εἶναι ἀγνωστο καὶ — θά ἔλεγε ὁ κ. Ρουσόπουλος— ἀδιάφορο. Τὰ σύμβολα ὅμως εἶναι

πράγματα χειροπιαστά, μποροῦν νὰ πάρουν ἓνα ἀναλλοίωτο χαραχτήρα, μποροῦν νὰ μεταδοθοῦν τέτοια πού εἶναι, νὰ συνδυαστοῦν, νὰ χωριστοῦν, ν' ἀναλυθοῦν εἶναι, μ' ἓνα λόγο, ἀνακοινώσιμα, καὶ εἶναι τὰ μόνα ἀντικείμενα γιὰ τὰ ὁποῖα πρέπει νὰ ἐνδιαφέρεται ἡ ἐπιστῆμη καὶ «ὁ κοινὸς, πᾶμφιλος λογισμὸς». Πολὺ φοβᾶμαι πῶς ἐκθέτοντας ἔτσι τὴ σειρά τῶν σκέψεων του, ἔκμα τὴ θεωρία τοῦ κ. Ρουσόπουλου πιθανοφανέστερη ἀπὸ τὸ ἴδιο τὸ βιβλίον του. Ἀς τὰ κριτάξουμε ὅμως λίγο κοντύτερα, καὶ τὰ πράγματα δὲν εἶναι πιά τόσο ἀπλά. Πρῶτον ἀπ' ὅλα, οἱ λέξεις ὡς σύμβολα καὶ οἱ παραστάσεις τῶν πραγμάτων πού σχηματίζονται στὸ νοῦ, ὡς σύμβολα, κι' ἂν βάλουμε ὅλη τὴν καλὴ μας θέληση νὰ τὰ ὀνομάσουμε κι' αὐτὰ ἔτσι, ἀνήκουν σὲ δύο τελείως διαφορετικὲς κατηγορίες: οἱ λέξεις, ὡς λέξεις, ἄς θεωρηθοῦν γιὰ τὴν ὠρα ἀνοκοινώσιμες· οἱ νοητικὲς εἰκόνες τῶν πραγμάτων ὀρισμένως δὲν εἶναι. Ἄν θελήσουμε νὰ τις ἀνακοινώσουμε, θά μεταχειριστοῦμε πάλι λέξεις, ἢ τὰ γεωμετρικὰ σχήματα, θά μεταχειριστοῦμε δηλ. πάλι τὰ σύμβολα τῆς δευτέρας δυνάμεως, — ἄς τὰ ὀνομάσουμε ἔτσι, — τὰ κατ' ἐξοχὴν σύμβολα. Ἀλλὰ καὶ οἱ λέξεις ὡς τί εἶναι ἀνακοινώσιμες; ὡς ἠχητικὸ φαινόμενο, γιὰ τὸ ὁποῖο, καθὼς καὶ γιὰ τὸ ὀπτικὸ φαινόμενο τῶν μορφῶν, δὲν ἔχομε τὸ κάτω-κάτω ἄλλη ἐγγύηση ὅτι εἶναι ἴδιο σὲ ὅλους τοὺς κανονικοὺς ἀνθρώπους, παρὰ τὴν ὁμοία ἀνατομικὴ κατασκευὴ τῶν αἰσθητηρίων ὀργάνων τους. Ὡς ἠχητικὰ φαινόμενα δὲν μποροῦν ὅμως οἱ λέξεις νὰ ἐνδιαφέρουν τὸ λογισμὸ τὸν ἐνδιαφέρουν μόνον ὡς ἐννοιες, ὡς ἀποτέλεσμα δηλ. ἀφαίρεσης τῶν κοινῶν χαρακτηριστικῶν ἀπὸ τὰ πράγματα, ὡς ἀνάλυση τῶν χαρακτηριστικῶν αὐτῶν σὲ ἄλλες, λεπτομερέστερες καὶ θεμελιακώτερες, ἢ ὡς σύνθεση, ἄλλοτε αὐθαίρετη, ἄλλοτε σκόπιμη, πολλῶν τέτοιων χαρακτηριστικῶν σὲ μία. Τὸν ἐνδιαφέρουν δηλ. ὄχι ὡς σύμβολα αὐτὰ καθ' ἑαυτὰ, ἀλλὰ ὡς σύμβολα ἀντιπροσωπευτικὰ κάποιον ἄλλου πράγματος, τῆς ἐννοίας, τοῦ νοητοῦ πράγματος, ὡς σημεῖα πού ἀναφέρονται σὲ κάτι ἔξω ἀπὸ τὸν ἑαυτό τους. Ἡ δύναμη αὐτὴ τῆς ὑπερβάσεως, ὅσο κι' ἂν παρουσιάζει τεράστια προβλήματα γιὰ τὴ γνωσεολογικὴ ἀνάλυση, ὅσο κι' ἂν εἶναι, ἂν θέλετε, ἄλυτο μυστήριον, ὅμως ἀναντίρρητα ὑπάρχει καὶ τὸ ἄλλο αὐτό, εἴτε ὑφίσταται κ' ἔχει τὴν οὐσία του σὲ κάποιον ἰδεατὸ ἀπόλυτο κόσμον, ὅπως ἐπίστευε ὁ Πλάτων, κι' ὅπως, καθὼς θά ἴδοῦμε παρακάτω, πιστεύει ὡς ἓνα σημεῖο καὶ ὁ κ. Ρουσόπουλος, εἴτε ὄχι, πάντως, γιὰ μᾶς τοὺς ἀνθρώπους, τὸ ἄλλο αὐτό, δηλ. τὸ περιεχόμενο τῆς ἐννοίας, τὸ χαρακτηριστικὸ της, ἢ, ὅπως λέμε στὴ λογικὴ, τὸ βάθος της, ὑπάρχει καὶ ὑφίσταται στὴν ὑποκειμενικὴ μας σκέψη, στὸ μονήρη μας λογισμὸ. Καὶ ἀπὸ τοῦτο συμπεραίνεται ἀναγκαστικὰ ὅτι ἡ διάκριση τοῦ μονήρους ἀπὸ τὸ συμβολικὸ λογισμὸ εἶναι ἀδύνατον νὰ εἶναι τόσο ἀπόλυτη ὅσο τὴ θέλει ὁ κ. Ρουσόπουλος. Τὰ σύμβολα αὐτὰ καθ' ἑαυτὰ δὲν ἔχουν καμιά σημασία, ὅπως δὲν ἔχουν γιὰ μένα οἱ συλλαβὲς τῆς Κινέζικης γλώσσας, γιατί δὲν τις ἔχω συνδέσει μὲ

κείνο στο οποίο αναφέρονται, με την έννοια που δηλώνουν. Και πάλι, άλλο μεταφυσικό και γνωσεολογικό πρόβλημα, που δε θά μās απασχολήσει εδώ, είναι κατά πόσο ή διαίρεση, κατάταξη και διάρθρωση των συμβόλων είναι αυθαίρετο κατασκευάσμα του ανθρώπου ή επιβάλλεται από την εξωτερική πραγματικότητα, ή όπως το θέλει ο Κάντ, είναι η απαραίτητη ανθρώπινη προϋπόθεση για να οργανωθεί και υπάρξει ή εμπειρία, είναι δηλ. εμπυτες κατηγορίες εφαρμοζόμενες στο Χ του «πράγματος καθ' εαυτό», που μόνο έτσι αποτελεί αντικείμενα δυνατής εμπειρίας. Τά σύμβολα υποκινούν ή «διεγείρουν», όπως λέει ο κ. Ρουσόπουλος, το μονήρη λογισμό. Τά σύμβολα έννοιων, και μάλιστα επιστημονικά αποκριθμένων έννοιων, προσθέτουμε έμεις, κατορθώνουν να σχηματίσουν σιγά-σιγά μέσα στο μονήρη λογισμό και έξω αυτού, στά επιστρωμένα αποτελέσματα της επιστημονικής έρευνας, στο αντικειμενικό, ως πούμε, πνεύμα, ένα περίπου ταυτόσημο περιεχόμενο, που όσο πάει ξεκαθαρίζεται, οργανώνεται και διαρθρώνεται καλύτερα, σκοπιμότερα δηλ. και καταλληλότερα για τον άνθρωπο, κι' αποτελεί αυτό που ονομάζουμε διανοητική κ' επιστημονική πρόοδο. Γι' αυτό, με την άδεια του κ. Ρουσοπούλου ή και χωρίς αυτήν, άφου άλλιώς δε μπορούμε να προχωρήσουμε, θ' αντικαταστήσουμε στο εξής το συμβολικό λογισμό με το λογισμό των «αντικειμενικών» έννοιων, και το μονήρη με όλες εκείνες τις υποκειμενικές άοριστες τάσεις, μαντέματα, έμπνεύσεις, κλπ., που δε βρίσκουν ποτέ μιάν άκριβή αντίστοιχία στις λέξεις, που αφήνουν πάντα μιá μισοφωτισμένη γύρω τους «άλων», δηλ. το λογισμό που εκφράζεται ποιητικά με εικόνες, παραβολές, διαισθητικούς στιγμιαία πετυχημένους συνδυασμούς χρωμάτων, σχημάτων και ήχων, τά συναισθήματα, τις ανάτασεις προς μιá στενότερη ένωση με τους συνανθρώπους, τή φύση ή το Θεό — όλ' αυτά είναι ο Θεός, λέει ο κ. Ρουσόπουλος — κλπ. Τήν περιοχή αυτή δεν μπορώ να τήν όρίσω άκριβέστερα με λόγια, μαντεύει ο καθένας το ανάλογό της μέσα του, και τούτο είναι κατάλληλο παράδειγμα «διεγέρσεως» του μονήρους λογισμού διά μέσου άσαφών συμβόλων. Και πρέπει ακόμα να προσθέσω πως το άοριστο αυτό ψυχικό βάθος του μονήρους λογισμού, το θεωρώ όχι μόνο το διαρκές «πεδίο αναφοράς» του συμβολικού, εκείνο που του δίνει ύπόσταση και νόημα, τόν διορθώνει, τόν προσαρμόζει και τόν κυρώνει ως τελευταία ένσταση, αλλά και έπομένως καθόλου ως παραμελητέα ποσότητα, που πρέπει μιá και καλή να αποδιώξουμε από τή συνειδητή λογική εργασία, αλλά πλούσια μήτρα, όπου γονιμοποιούνται κάθε τόσο μυστικά οί σπόροι των μελλοντικών συμβολών στην οργανωμένη σκέψη και ότι τέλος τά όρια των δύο περιοχών δεν είναι μιá για πάντα δεδομένα, αλλά μετατοπίζονται ανάλογα με το γενικό πνεύμα του εκάστοτε πολιτισμού και με τήν επιστημονική πρόοδο. Συμφωνώ όμως άπυλώς ότι: α) ο σημερινός τεχνικός πολιτισμός, αν θε-

λήσουμε να περιοριστούμε σ' αυτόν, δεν έχει τί να τήν κάνει όλην αυτή τή δεύτερη περιοχή, και β) ότι έχομε υποχρέωση να κρατούμε χωριστά τά δυο πράγματα, να τά χαρακτηρίζομε όπως είναι, να μη δίνομε τó ένα αντί του άλλου, και να μην προσπαθούμε ν' άποσκεπάσομε ξεκαθαρισμένες πιá διαφορές, έννοιες άκριβείς και χρήσιμες, με μεγάλα λόγια ή με άναφορά σε ζητήματα μεταφυσικά και υπερβατικά, τά όποια, καθώς είμαστε τώρα πιá πεπεισμένοι, δεν έχομε τά νοητικά μέσα να τά κυριαρχήσομε και να τά λύσομε, έστω και προσωρινά, — ζητήματα σαν τόν προσρισμό του ανθρώπου, τούς σκοπούς της δημιουργίας, και άλλα παρόμοια. Συμφωνώ δηλ. ότι δεν πρέπει να κάνομε «συμβατισμούς».

Γιατί αυτό είναι συμβατισμός: τó ανάκατεμα άκαταλλήλων έννοιων, ή διατήρηση άλλων που έχομε ξεπεραστεί, ή έπιβολή παλαιών θεσμών σε συνθήκες που δεν τούς δέχονται, ή δημιουργία ή έπιβίωση μύθων άχρηστων ή βλαβερών, τó παρουσίασμα πολλών άρχων και πράξεων, που υπαγορεύονται από ταπεινά συμφέροντα, ή: άκλόνητων επιστημονικών αξιωμάτων, κλπ. Ο κ. Ρουσόπουλος κάνει ένα διάγραμμα της ιστορικής πορείας της ανθρώπινης, για να εξηγήσει πως έδημιουργήθηκαν πολλοί από τούς κυριώτερους συμβατισμούς. Τó διάγραμμα αυτό, αν και θεωρώ πως δεν αποτελεί ουσιώδες μέρος του βιβλίου του, έχει στη σχηματικότητά του δυο θεμελιακά λάθη, που είμαι υποχρεωμένη ν' αναφέρω. Τó πρώτο είναι οί φαντάζεται τις πρώτες χιλιετηρίδες που εμφανίστηκε ο άνθρωπος στη γή, ως μιá έποχή όπου δεν υπήρχε κανένας είδους κοινωνία, ενώ αυτό σήμερα άμφισβητείται σοβαρώτατα, γιατί οί πιό πρωτόγονοι λαοί που ξέρομε, είναι δεμένοι τόσο στενότερα με τή φατρία ή τή φυλή, και αποτελούν τόσο οργανικά μέλη της, ώστε φαίνεται μάλλον πως ή διαφοροποίηση και αυτοσυνείδηση του άτομου είναι δευτερογενές φαινόμενο της εξέλιξης και πως στην έποχή αυτή μεταθέτει μιάν ειδυλλιακή άπλότητα, ευχάριστη ζωή και έλλειψη άναγκών, που θά νόμιζε κανείς ότι κατέγεται από τή ρομαντική φαντασία του Ρουσσώ και των όπαδών του, αν δεν έβλεπε τις ριζικές διαφωνίες του κ. Ρουσοπούλου σε άλλα σημεία προς τή σχολή αυτή. Τó δεύτερο, ότι παραμερίζει τήν ποικιλότητα εξέλιξη των διαφόρων πολιτισμών που προσηγήθησαν και μιλεί σα να ήταν όλόκληρη ή περασμένη ιστορία μιá περίοδος βαρβαρότητας και άμάθειας, και σα να μπορούν να θεωρηθούν πολιτισμένοι μόνο οί άνθρωποι από 40 χρόνια κ' έδώθε. Δε θά πείραζε και τόσο αυτό, αν δεν τόν έκανε να παραμελήσει τή διαδοχικά έναλλασσόμενη εμφάνιση των ίδιων ή άνάλογων προβλημάτων με τά σημερινά, και να υποστηρίξει έπομένως πως ή λύση τους είναι εύκολη, προφανής, και θά έρχόταν σχεδόν αυτόματα αν αφήνονταν οί άνθρωποι να διαισθανθούν τήν όλήθεια και να προχωρήσουν κατά τó φυσικό τρόπο που ακολουθεί ο νοός. Και στο σημείο αυτό έγγίζομε

για πρώτη φορά την αισιοδοξία και την πεποίθηση στις δυνατότητες του ανθρώπου, πεποίθηση που αποτελεί ένα από τα άφθρα πιστεύω του κ. Ρουσοπούλου, και που όσο κι' αν είναι συγκινητική, μένει λίγο ξεκρέμαστη και άχρηστη όσο δεν καθορίζονται λεπτομερέστερα τα όριά της, κι' όσο δε στηρίζεται σε μία συνολική μελέτη και των φωτεινών και των σκοτεινών του σημείων. Και σ' αυτό το ζήτημα θα ξαναγυρίσουμε.

Πώς όμως δημιουργήθηκαν οι συμβατισμοί; Οι παρατηρήσεις για το ιστορικό διάγραμμα μας αφήνουν να καταλάβουμε ότι και η εξήγηση αυτή θα είναι σχηματική και κάπως υπερβολικά απλοποιημένη. Ο πρωτόγονος άνθρωπος έπλασε διάφορους μύθους ή φανταστικές έρμηνείες, θείκα πρόσωπα κλπ., για να έρμηνέψει τα άνεξερεύνητα μυστήρια που τον έτρόμαζαν γύρω του όταν οι άνθρωποι έπλήθυναν κι' άρχισαν να σπινίζον τα φυσικά προϊόντα, όταν ήρθαν σε συγκρούσεις διάφορες ομάδες και φατρίες, όταν αναπτύχθηκε ή γλώσσα που υποστατοποιεί τις έννοιες και ή παράδοση που διατηρεί και περιβάλλει με δέος τις παλιές αντίληψεις, βρέθηκαν πολλοί που είχαν συμφέρον να διατηρήσουν τους άρχαιους θεσμούς, περιβάλλοντάς τους με το κύρος της θείκης αποκάλυψης ή με τη βία, ή, τέλος, επειδή ήταν άνικανοι να έλέγξουν από την άρχή το περιεχόμενο και την πραγματική ανταπόκριση των έννοιών που έπίστευαν. Αυτοί επέβαλαν και στους άλλους τις αστήριχτες πιά κρίσεις τους κι' έφτιασαν τους πρώτους και σιγά-σιγά, κατά τον ίδιο τρόπο, όλους τους συμβατισμούς που έμποδίζουν την πρόοδο και τις καθαρές έννοιες. Σήμερα οι συμβατισμοί δεν επικαλούνται πιά τη θείκη αποκάλυψη, αλλά το γόητρο της έπιστήμης. Ένα πεδίο συμβατισμών που ο κ. Ρουσόπουλος χτυπάει με ίερό ζήλο σταυροφόρου και με το πλούσιο κέφι μιας νεανικής ίδιοσυγκρασίας, που διαθέτει και άρκετή γλωσσοπλαστική δύναμη, είναι ή νομική έπιστήμη και δράση και τα παρακλάδια της, ή κοινωνιολογία, ή οικονομολογία, οι πολιτικές έπιστήμες, κλπ. Όλες αυτές είναι «ψευδειςτήμαι» και όσοι τις υπηρετούν «συμβατάνθρωποι» και «χάρτινοι άνθρωποι», λέει ο κ. Ρουσόπουλος, τονίζοντας όμως ότι δεν καταφέρεται έναντιον ατόμων, που μπορεί να είναι άνθρωποι εξαιρετικά καλοί και μυαλωμένοι, γιατί «το ανθρώπινο ύλικό είναι περίπου παντού όμοιογενές», αλλά έναντιον της νοοτροπίας που δημιουργεί ή άπασχόληση με τη νομική και τα παρακλάδια της. Δεν μπορεί κανείς να μην όμολογήσει πως τα περισσότερα απ' όσα λέει σχετικά με το ζήτημα αυτό είναι σωστά. Η νομική (και μερικές άλλες) δεν μπορεί να διεκδικήσει τον τίτλο της έπιστήμης με το ίδιο δικαίωμα που έχουν οι θετικές έπιστήμες. Το θέμα της είναι κυρίως μία περιγραφή της κατάστασης που επικρατεί στις νομικές σχέσεις των ανθρώπων, κατάστασης εξαιρετικά πολύπλοκης, που όσο πάει μπροσάει περισσότερο, επειδή προσπαθούν κουτσά-στραβά, με πρόσθετους παράγραφους και

κωδείκελλους, να προσαρμόσουν θεσμούς που είχαν το λόγο τους πριν από δυό χιλιάδες χρόνια, όπως το Ρωμαίκο Δίκαιο, στη σημερινή πραγματικότητα που δεν τους σηκώνει. Δεν είναι ακόμα έπιστήμη, γιατί δεν τολμάει ν' αντίκρύσει κατ' ευθείαν τα φαινόμενα που πρόκειται να διαρρυνθίσει, αλλά τα κυτάζει μέσ' από τα γυαλιά της «καθεστηκυίας τάξεως» και των παραδεδομένων άρχων, χωρίς να τα κρίνει, κ' ενώ πρέπει να δώσει οδηγίες για το τι να γίνει, δεν ψάχνει παρά να βρει τί λέει ο τάδε «νομομαθής», ή τί προβλέπουν οι υπάρχοντες νόμοι, ενώ ίσως δεν προβλέπουν τίποτε. Και παραδέχεται βέβαια ότι υπάρχει και το «δέον δίκαιον», δεν κρίνει όμως ποτέ από την άποψη του, λέγοντας πως δεν είναι δουλειά της, και θεωρώντας υποχρέωσή της να εφαρμόσει το «ίσχυον δίκαιον», πολλές φορές αντίθετα στις έσωτερικές πεποιθήσεις των υποστηρικτών της. Δεν είναι έπιστήμη, προσθέτομε έμεις, τρίτο: γιατί στη νομική έναλλάσσονται διαρκώς οι δυό άποψεις της θεωρητικής μελέτης και της πρακτικής εφαρμογής. Η πρώτη μπορεί να ύψωθεί στο επίπεδο μιας περιγραφικής και ιστορικής έπιστήμης: οι σχέσεις των ανθρώπων, όπως κανονίστηκαν σε κάθε ιστορική περίοδο, είτε από τη βία των κρατούντων, είτε από οικονομικούς, δημογραφικούς, κ. α. όρους, είτε από θεωρητικές, μεταφυσικές ή θρησκευτικές αντίληψεις, κλπ., είναι ώρισμένως φαινόμενα αξία να έρευνηθούν, να συστηματοποιηθούν και ν' αναζητηθούν οι αίτιες τους, όπως κάθε άλλη ομάδα φαινομένων. Η παρεξήγηση άρχίζει από κει που οι άνθρωποι, που όπως διατείνονται τα χαρτιά τους, μελέτησαν αυτά τα πράματα, αξιούν να θεσπίσουν το σημερινό «δέον γενέσθαι» με άπόλυτο κύρος, και συγχρόνως να διοικήσουν την κοινωνία, από τη στιγμή δηλαδή που οι νομικοί γίνονται νομοθέτες και κυβερνήτες. Έδώ, όσο συμφωνούμε με τον κ. Ρουσόπουλο στην έπίθεσή του έναντιον των νομικών ως νομοθετών, — και πρέπει να παραπέμψουμε στις ώραιότατες, αν και λίγο ρητορικές σελίδες, όπου περιγράφεται ή ταλαιπωρία και ή σύγχυση που φέρνουν στις ανθρώπινες σχέσεις οι πολύπλοκοι και άσυγχρόνιστοι θεσμοί, — άλλο τόσο χωριζόμαστε απ' αυτόν στην αντίληψη ότι ή έπιστήμη — ή οποιαδήποτε έπιστήμη — μπορεί να μās δώσει το νήμα που θα μās βγάλει απ' αυτό το λαβύρινθο. Το «δέον» δεν είναι ζήτημα έπιστήμης, γιατί δε συνάγεται κατά κανένος είδους λογική άκολουθία από το «δν», πολλές φορές μάλιστα το αίρει. Κι' αυτό το αναγνωρίζει ή ίδια ή νομική έπιστήμη, όταν παραδέχεται ότι μια επανάσταση «δημιουργεί» δίκαιον, ώστε δεν είναι καθόλου σπάνιο, ίδίως στα χρόνια που ζούμε, να ιδεί κανείς τους νομικούς να ύποστηρίζουν φέτος τα αντίθετα από πέρον. Όχι όμως μόνο μία επανάσταση, είτε βίαιη, είτε αναιμακτη, αλλά και ή έλάχιστη άκόμη μεταρρρυθμιση του πιο δγυτερεύοντος νόμου, δεν προέρχεται από την άπλή μελέτη των πραγμάτων: οποιαδήποτε άλλαγή είναι δημιουργική ή «κατασκευαστική» πράξη, που στηρίζεται πάντα σε κάποια βού-

λητική αξιολογική στάση. Κι' όταν ακόμα λέμε ὅτι ἀλλάξαμε τὸν Α νόμο γιατί ἡ μελέτη μᾶς ἐπεισε πὸς τ' ἀποτελέσματά του δὲν ἦταν καλά, προϋποτίθεται ὅτι εἴμαστε σύμφωνα στὸ χαρακτηρισμὸ τοῦ «καλοῦ» καὶ τοῦ «κακοῦ» κι' ὅτι μόνο γιὰ τὴ σκοπιμότητα τῶν μέσων συζητοῦμε ἀκόμα. Τὴν ἀξιολογική αὐτὴ ἐκτίμηση εἶναι ἀρκετὰ ἀνόητες οἱ κοινωνίες μᾶς γιὰ νὰ τὴν ἀναθέτουν στοὺς νομικούς, ποὺ ἔχουν ἴσως τὰ λιγότερα προσόντα γιὰ τοῦτο ἀπὸ κάθε ἀλλή κοινωνική ομάδα, μιὰ καὶ ἡ εἰδικὴ τὸς μελέτη τοῦς παρουσιάζει ὡς σεβασμιο καὶ δικαιωμένο τὸ «ὑπάρχον» καὶ βρισκονται σὲ ἀτελεῖ ἐπαφὴ μὲ τὴ γύρω τους πραγματικότητα. Ποιὸς ὅμως θὰ τοὺς ἀντικαταστήσει ὡ νομοθέτης, ποιὸς ἐνσαρκώνει καὶ πρέπει νὰ ἐνσαρκώνει τὴν ἀνώτερη ἠθική θέληση καὶ τὴν ἱκανότητα νὰ δράσει ὑπὲρ τοῦ συνόλου—γιατί εἶναι φανερό πὸς δὲν πρόκειται ἐδῶ γιὰ ἀτομικὲς ἀνδραγαθίες—αὐτὸ θ' ἀναγκαστοῦμε νὰ τὸ ξανασυζητήσουμε παρακάτω. Καὶ γιὰ νὰ τελειώσουμε μὲ τὴ σχέση τοῦ κ. Ρουσοπούλου πρὸς τὴ νομική, ποὺ συνεχίζεται μὲς ἀπ' ὅλο τὸ βιβλίον του, πρέπει νὰ σημειώσουμε τὴν ἀξιολογὴ διάκρισή του μεταξὺ τοῦ θετικοῦ καὶ ἀρνητικοῦ δικαίου, διάκριση ποὺ πῆρε, ὅπως ἀναφέρει, ἀπὸ τὸν Β. Winkler (17ος αἰών). Αὐτὸς λέει ὅτι πρὶν ἀπὸ τὴ πτώση τοῦ ἀνθρώπου ἴσχυε τὸ δίκαιο τῆς ἀγάπης, ποὺ κανονίζει τὶς σχέσεις μεταξὺ φίλων, ἐνῶ μετὰ τὴν πτώση ἴσχυε τὸ δίκαιο τῆς φρόνησης γιὰ τὶς σχέσεις μεταξὺ μὴ φίλων. Τὸ ἱστορικὸ δίκαιο ποὺ φροντίζει γιὰ τὴν περιφρούρηση τῶν ἀποκτημένων δικαιωμάτων καὶ τὴν τιμωρία τῶν παραβάσεων, εἶναι ὀλόκληρο δίκαιο φρόνησης καὶ προϋπόθεσή του ἡ φυσικὴ καὶ γενικὴ κακία καὶ ἐχθρότητα τῶν ἀνθρώπων μεταξὺ τους. Ὁ κ. Ρουσόπουλος θέλει λοιπὸν νὰ μεταφέρει τὸ παραδεισιο δίκαιο τοῦ Winkler στὴ ζωὴ μᾶς ἐδῶ κάτω. Δίκαιο—λέει, εἶναι ἀγάπη, καὶ τίποτ' ἄλλο. Ἡ ἀγάπη—καὶ αὐτὸ βέβαια δὲν τὸ βγάζει ἀπὸ τὴ φιλοσοφική του θεωρία τῆς ἀρχῆς, εἶναι ὅμως θεμελιακὸ στοιχεῖο τοῦ βιβλίου του—ἡ ἀγάπη εἶναι «τὸ ἐγωϊστικώτερον καὶ μᾶλλον ἀκριβολόγον» συναίσθημα, γιατί ἐπεκτείνει τὰ ὄρια τῆς ἀτομικότητας, καὶ εἶναι ὁ μόνος τρόπος νὰ ξεπεράσει καὶ νὰ μεγαλώσει κανεὶς τὴ ζωὴ του. Καὶ ἀγάπη σημαίνει ἐνέργεια γιὰ τὴν κατασκευή τῆς εὐημερίας τοῦ ἄλλου. Ἄν ἐπικρατήσῃ αὐτὴ ἡ ἐννοια τοῦ δικαίου, μᾶς δίνει ἕνα σαφὲς καὶ μονοσήμαντο κριτήριον γιὰ τὴν ἀμοιβὴ καὶ τιμωρία. Ἄλλωστε, τὰ περισσότερα ἐγκλήματα προέρχονται εἴτε ἀπὸ τὴν ἐξαθλίωση ποὺ φέρνει ἡ κοινωνικὴ ἀδικία, εἴτε ἀπὸ ψυχοπαθολογικοὺς λόγους, εἴτε ἀπὸ ἄγνοια, ὥστε οἱ φυλακὲς πρέπει ν' ἀντικατασταθοῦν ἀπὸ σχολεῖα, νοσοκομεία καὶ κοινωνικὰ ἰδρύματα.

Πὼς τώρα θὰ χτυπηθεῖ ὁ συμβατισμὸς; Ὁ κ. Ρουσόπουλος θεωρεῖ ὅτι σὲ κάθε ἐπιστήμῃ, καὶ πέρα ἀπ' αὐτές, στὸ γνωστικὸ βάθος τοῦ ἀνθρώπου überhaupt, γιὰ νὰ μεταχειριστοῦμε τὴν ἀγαπημένη λέξη τοῦ Κάντ, ὑπάρχουν ἐννοίες ποὺ δὲν ἐπιδέχονται παρακάτω ἀνάλυση. Εἶναι οἱ ἀπλές, οἱ πρῶτες ἐννοίες. Κάθε ἐπιστήμη ἔχει ὑποχρέωση ν' ἀνατρέξει ὡς αὐτές, καὶ ἡ

συνολικὴ ἐπιστήμη, ἡ φιλοσοφία, ἔχει ὑποχρέωση νὰ καταρτίσει τὸν πίνακά τους ὅλων μαζί. Οἱ ἀπλές αὐτές ἐννοίες θεωρεῖ ὁ κ. Ρουσόπουλος ὅτι εἶναι ἔξω τόπου καὶ χρόνου, δεδομένες ἀπόλυτα στὴ γνωστικὴ ἱκανότητα τοῦ ἀνθρώπου ὡς ἀνθρώπου, ἀδιάφορο ἂν ἐκάστοτε ἕνα μόνον μέρος γίνεται γνωστὸ καὶ κατανοητὸ ἢ πρόσδος συνίσταται στὴν ἀπόσπαση ὅλο καὶ μεγαλύτερων τμημάτων τοῦ ἀπόλυτου αὐτοῦ καὶ στὴν ἐνσωμάτωσή τους στὴν ὑπάρχουσα ἐπιστημονικὴ συνείδηση· ταῦτιση πλήρης τοῦ ὄργανωμένου γνωστικοῦ θησαυροῦ μὲ τὸ ἀπόλυτο σύνολο δὲν εἶναι ποτὲ δυνατό νὰ ἐπέλθει, ἀλλὰ ὁ ἀνθρώπος θὰ προσεγγίζει αἰώνια σ' αὐτὸ κατ' ἀσυμπτωτικὴ καμπύλη. Ὁ τέλειος ἀνθρώπος θὰ κατεῖχε μιὰ καὶ καλὴ τὸ σύνολο τῶν ἀπλῶν ἐνοιῶν καὶ θὰ μπορούσε νὰ κατασκευάσει μὲ βάση τὶς ἐννοίες αὐτὰ ὀλόκληρο τὸν ἀνθρώπινο κόσμον τοῦ ἀπαγωγικὲς καὶ ἀπὸ τὰ πρὶν. Ὁμολογῶ πὸς ἡ κατὰ βάση ὀρθὴ αὐτὴ φιλοσοφικὴ ἀντίληψη ἀποτελεῖ μιὰν εὐχάριστη ἐκπληξη ἀπὸ μέρους ἑνὸς θετικοῦ ἐπιστήμονος, ποὺ οἱ συναδέλφοί του τόσο συχνὰ μᾶς τονίζουν τὴν ἀξία τῆς ἀπροκατάληπτης ἐμπειρίας καὶ παρατήρησης, σὰ νὰ ἦταν δυνατό νὰ ὑπάρχει· καὶ γιὰ τὴν εὐχάριστη αὐτὴ ἐκπληξη θᾶπρεπε νὰ τοῦ χάρισω τὴν κακεντρεχὴ ὑπόμνηση ὅτι οἱ θετικοὶ φιλόσοφοι ποὺ θαυμάζει, — καὶ δὲν ξέρω ποιὸν ἄλλον ἐννοεῖ ἀπὸ τὸ φαντασιόπληκτο, ἐπιπόλαιον καὶ ἡμιπαράφρονα Comte, ποὺ ἄλλωστε ἄλλοῦ τὸν μισοειρωνεύεται — δὲν ἔχουν εἶδηση ἀπ' αὐτὰ τὰ πράγματα καὶ θὰ τὰ θεωροῦσαν βλασφημία ἂν τὰ καταλάβαιναν. Ἀλλὰ θὰ προσθέσω ὅτι, καὶ γιὰ τὴ σημερινὴ ἀκόμη φιλοσοφία, ἡ προϋπόθεση ὅτι ὑπάρχει, ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὸν ἀνθρώπον καὶ τὴν εὐρετικὴν του ἐργασία, τὸ ἀπόλυτο σύνολο τῶν ἀπλῶν ἐνοιῶν, εἶναι θεωρία ὑπερβατικὴ καὶ μεταφυσικὴ, ποὺ τὸ ἀναγκαῖον συμπλήρωμά της θὰ ἦταν ὅτι τὸ σύνολο αὐτὸ ὑπάρχει καὶ ἴσχυε ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὸ ἂν ὑπῆρξε ἢ θὰ ὑπάρξει ποτὲ ἀνθρώπος νὰ τὸ σκεφτεῖ καὶ νὰ τὸ συλλάβει — καὶ ὡς ἐκεῖ μᾶς εἶναι ἀδύνατον νὰ προχωρήσουμε. Γιὰ μᾶς ἡ ἰδέα τῶν ἀπλῶν καὶ συνθέτων, τῶν θεμελιωδῶν καὶ παραγῶγων, τῶν ἀναλυτῶν καὶ ἀναλυτῶν ἐνοιῶν, εἶναι ἰδέες σχετικῆς σχετικῆς πρῶτα μὲ τὸ ὑποκείμενον ποὺ τὶς σκέπτεται, ψηλότερα μὲ τὴν ἐπιστήμην ποὺ τὶς μεταχειρίζεται, ψηλότερα ἀκόμη μὲ τὴν φιλοσοφίαν, καὶ τέλος σχετικῆς μὲ τὴν διανοητικὴν βαθμίδα τῆς ἐποχῆς. Ὁ ἀνθρώπος φτιάνει — δημιουργεῖ ἢ κατασκευάζει, δὲ μ' ἐνδιαφέρει τὴ στιγμή τοῦτη ἡ διάκριση αὐτὴ ποὺ συμπαθεῖ τόσο ὁ κ. Ρουσόπουλος, εἶναι ζήτημα λέξεων, ἀφοῦ ὁ ἀνθρώπος μόνον «κατασκευάζει» καὶ μόνον ὁ Θεὸς δημιουργεῖ καὶ τί ὠραία ποὺ παραμερίζει τὸ ζήτημα ἢ δημοτικὴ λέξη φτιάνω! — ὁ ἀνθρώπος λοιπὸν φτιάνει στὸ διάστημα τῆς ἱστορικῆς του πορείας τὶς ἐννοίες ποὺ χρειάζεται γιὰ νὰ κατακυριέψῃ νοητικὰ τὸν κόσμον· μπορεῖ νὰ τὸ κάνει κατὰ ὀρισμένες κατηγορίες, ὅπως ὑποστήριξε ὁ Κάντ, ἀλλὰ κι' αὐτές ποὺ θεωρήθηκαν ἀπόλυτες, ἔχουν πολὺ συζητηθεῖ καὶ ἀμφισβητηθεῖ. Σὲ ὑπάρχουσες ὅμως αὐτές καθ' ἑαυ-

τές απόλυτες άπλές έννοιες, πού δέν έχει ό άνθρωπος άλλο νά κάνει παρά νά τεντώνει όσο πάει περισσότερο τό χέρι του γιά νά τις πιάνει κομμάτι-κομμάτι, δέν μπορούμε νά πιστέψουμε σήμερα παρά από μία νοσταλγική φαντασία κατά Πλάτωνα, ή ως ένα βοηθητικό μύθο, ως μία υπόθεση εργασίας, πού ίσως βοηθεί τή δουλειά μας, τήν κάνει πιό άποδοτική και σκοπίμη άν ενεργοϋμε «ώσαν νά ήταν έτσι». Και όσα είπα παραπάνω ισχύουν και γιά τις σχέσεις μεταξύ των άπλών αυτών έννοιων ό κ. Ρουσόπουλος πιστεύει ότι υπάρχει ένα σύνολο δυνατόν μαθηματικώς, δηλαδή συμβιβαστών μεταξύ τους σχέσεων, κι αυτό άποτελεί τ' αναγνώριστα αξιώματα, τήν αξιωματική κάθε επιστήμης και τή γενική γνωσεολογική αξιωματική. Είναι φανερό ότι όλη αυτή ή επιχειρηματολογία είναι μεταφερομένη από τά μαθηματικά, και δε θ' άρνηθώ βέβαια έγώ πώς ή καθαρά άπαγωγική πορεία και ή προφάνεια των μαθηματικών είναι αναμφισβήτητο γεγονός δέν παύει όμως μολοντοϋτο ν' άποτελεί άλλο γνωσεολογικό πρόβλημα κι άνεπάρμοστη μέθοδο σε κάθε άλλο επίπεδο, όπως απέδειξαν όλες οι σχετικές άπόπειρες ως τά τώρα, άν εξαιρέσουμε ως ένα σημείο τή λογική. Όμολογώ επίσης πώς δέν καταλαβώ τι λογής σχέσεις μπορούν νά υπάρχουν μεταξύ άπολύτως άπλών έννοιων ή σχέση είναι πάντα μία μερική ταυτότητα, μία άπαγωγή μερικότερου στο γενικότερο, μία χρονική ή τοπική συνάρτηση, κ.ο.κ., άλλ' αυτά όλα προϋποθέτουν κάποια ήδη συνθετότητα, κάποια διαφοροποίηση στην έννοια, άσυμβίβαστη με τήν τέλειαν άπλότητα. Άφου και στα μαθηματικά άκόμη ξέρομε τώρα ότι οι πρώτες έννοιες, τής γραμμής, του σημείου, των παραλλήλων, κλπ., κάθε άλλο παρά άπλές είναι.

Οί άπλές έννοιες και τό σύνολο των δυνατόν ή συμβιβαστών μεταξύ τους σχέσεων, πού, άνάγκη νά τό ξανατονίσουμε, υπάρχουν γιά τόν κ. Ρουσόπουλο άνεξάρτητα από τήν ιστορική εξέλιξη του πνεύματος, ή καλύτερα είναι τεθειμένες από μιάς άρχής ως συνάρτηση τής ούσίας του ανθρώπου, άποτελούν τό «άρχέτυπον άνθρωπινον πλέγμα». Αυτό καθορίζει τά προβλήματα πού είναι δυνατό νά λύσει ό άνθρωπος, εκείνα όπου είναι δυνατό ν' άποδώσει «έργον», και καταδικάζουν τις μάταιες άναζητήσεις, τις μεταφυσικές άνησυχίες και τά υπερβατικά έρωτήματα. Είναι, θαρρώ, περιττό νά προσθέσω ότι και στην αντίληψη αυτή υπάρχει μία έσωτερική αντίφαση, πού καμιά ιστορική εξήγηση γιά τις αίτίες τής πλάνης δέν μπορεί νά άρει γιάτί άν τό αρχέτυπο αυτό πλέγμα είναι τόσο συνυφασμένο με τήν ανθρώπινη ούσία, άπορεί κανείς πώς μπόρεσαν νά δημιουργηθούν τά άλλα εκείνα προβλήματα, πώς άπασχόλησαν μερικά από τά έξοχώτερα πνεύματα των αίωνων και πώς εξακολουθούν νά διεγείρουν και νά ταραάζουν τις ευγενέστερες διάνοιες. Είναι ή τραγική μοίρα του μονήρους λογισμού, θά μās έλεγε ό κ. Ρουσόπουλος, πού πασιζεί πάντα νά βγει από τόν έαυτό του και νά επικοινωνήσει με τους άλλους.

Άλλά τό πολύ πού μπορεί νά κάνει είναι ποίηση, πού διεγείρει τό μονήρη λογισμό των συν ανθρώπων μας, χωρίς νά μπορούμε ποτέ νά προϋπολογίσουμε τί άποτέλεσμα θά έχει αυτή ή διεγερση. Και όλη ή μεταφυσική φιλοσοφία είναι ποίηση, κ' επειδή δέν είναι καθαρή ποίηση, μοιάζει μάλλον μ' ένα άσκοπο παραλήρημα, μία συμπαθητική άβλαβή περιπέτεια, πού δέν έχει καμιά σημασία γιά τή συλλογική διάνοια, γιά τόν πολιτισμό, γιά τήν πρόοδο τής ανθρωπότητας. Τό κάτω-κάτω, είναι όλόκληρη σχεδόν ή φιλοσοφία ένας συμβατισμός άσκοπος, άλλ' άθώος, και ή μόνη άπώλεια απ' αυτόν είναι ή άτομική προσπάθεια πού χάνεται, ένω θά μπορούσε ν' άποδώσει χρησιμότερο «έργον», άν έκανε π.χ. ό φιλόσοφος τόν έργοδηγό, ή άν υπολόγιζε τό άχυρο μιάς αλωνιστικής μηχανής.

Η φυσική έρώτηση μετά όλα τούτα είναι: τί δέν είναι τελοςπάντων συμβατισμός; Άλλά πριν μπορούμε στην εξέταση του θετικού μέρους του έργου του κ. Ρουσοπούλου, πού είναι και τό σημαντικότερο, ως μās επιτραπεί νά ξεκαθαρίσουμε τή θέση μας κι άπέναντι σε μιάν άλλη έννοια, πού αναφέραμε πριν περαστικά: στη συλλογική διάνοια, πού ό κ. Ρουσόπουλος θαυμάζει, περιποιείται κι αγαπάει. Σήμερα, μās λέει, ή άτομική συμβολή του καθενός σ' οποιοδήποτε έργο, θεωρητικό ή πρακτικό, είναι έλάχιστη ή μάζα των ανθρώπων επλήθυνε και ή συνείδησή τους ξύπνησε' μόνο όλοι μαζί είναι δυνατό κάτι νά κάνουν' τό ποσό των γνώσεων είναι τόσο τεράστιο, πού ό άτομικός νοός δέν μπορεί νά τό κυριαρχήσει' τέλος, ή άπόσταση, ή διαφορά επιπέδου του εξαιρετικού ανθρώπου από τό μέσον όρον είναι μικρότερη από άλλοτε, γιάτί άνέβηκε τό γενικό επίπεδο. Έπομένως, μόνο ή συλλογική διάνοια είναι σε θέση νά καταπιαστεί με τή θετική λύση και τήν πρακτική εξομάλυνση των σημερινών ζητημάτων. Άφήνοντας κατά μέρος τή λεπτομερειακή αντίκρουση του καθενός από τά επιχειρήματα αυτά (όπου θά μπορούσα νά πω: α) ότι στις ήμέρες μας ίσα-ίσα τά άτομα έχουν κάνει άνήκουστα πράματα: δικτάτορες, έπιστήμονες, διευθυντές μεγάλων οικονομικών σχεδίων, εξερευνητές β) ό σημερινός τεχνικός πολιτισμός δίνει, στο άτομο πού ξέρει νά τά μεταχειριστεί, άφάνταστα μέσα επιδράσεως σε μεγάλες άποστάσεις γ) ότι ή άπόσταση του εξαιρετικού από τό μέσον όρο είναι μεγαλύτερη από άλλοτε, γιάτί μ' όλη τήν άνώτερη μόρφωση, τό πλήθος δέν καταλαβαίνει τά επιστημονικά θαύματα μέσα στα όποια κινείται, έχει πέσει σε παθητικότητα και ύπόκειται στην όμαδική ύποβολή σε πρωτοφανή βαθμό, κλπ.), χρωσιτώνά τονίσω ότι ή έννοια τής συλλογικής διάνοιας χρειάζεται κάποιαν επεξήγηση, πού είναι σύμφωνη, πιστεύουμε, με τό νόημα του κ. Ρουσοπούλου. Συλλογική διάνοια έτσι σκέτα δέν υπάρχει. Υπάρχει από τή μία μεριά ή τεράστια άντικειμενική συσώρευση των γνώσεων πού μās έκληροδότησαν οι περασμένες γενές και πού αυξάνονται με επιταχυνόμενο ρυθμό' συσώρευση σε βιβλιοθήκες, εργαστήρια, έγκυκλοπαιδείες, επιστημονικές

πίνακες, κλπ. "Οὐ" αὐτὰ εἶναι νεκρὸ ὕλικό, ὅσο δὲ συνειδητοποιοῦνται σὲ ἓνα ἐγκέφαλο· καὶ ἡ ἐργασία τῶν ἐγκεφάλων δὲν ἀθροίζεται· ἂν ὁ Α ξέρει τὸ $\frac{1}{2}$ τῆς φυσικῆς, καὶ ὁ Β τὸ $\frac{2}{15}$, δὲν ξέρουν καὶ οἱ δύο μαζὶ τὰ $\frac{3}{15}$. Μπορεῖ φυσικά ὁ Β ν' ἀνακοινώσει στὸν Α τὰ συμπεράσματά του, καὶ αὐτὸς νὰ τὰ μεταχειριστεῖ· ἀλλὰ τότε ἔχουν γίνει κτήμα τοῦ Α, καὶ αὐτὸς ξεκινάει πάλι στὴ δουλειά του ἀπὸ τὰ $\frac{1}{2}$. Ὑπάρχει, δεύτερο, ἡ κοινὴ ἐνέργεια τῶν ἀνθρώπων, ὁ συντονισμὸς τῶν καταμερισμένων πράξεων τους πρὸς ἓνα ὠρισμένο σκοπὸ, ὅπως π.χ. ὅταν, σὲ μιὰν ἀποστολῇ, ὁ ἓνας ἐξετάζει τὴ χλωρίδα, ὁ ἄλλος τὰ ζῶα, ὁ ἄλλος τὴ γεωλογικὴ σύσταση, κλπ. Ἡ κοινὴ αὐτὴ ἐνέργεια εἶναι ὄχι μόνον ἀπαραίτητη στὸν αἰῶνα μας, ἀλλὰ καὶ ἡ προθυμία τῶν ἀνθρώπων νὰ ὑποταχθοῦν σ' ἓνα κοινὸ σκοπὸ καὶ νὰ γίνουσι ὁ καθένας ἀπὸ ἓνα τετραδάκι γιὰ ἓνα τεράστιο ἀσκητόμημα, «ὅπου δὲ θὰ μποῦν», ὅπως λέει ὁ ποιητὴς, ἀποτελεῖ ἓνα ἀπὸ τὰ πιὸ μεγαλειώδη καὶ συγκινητικὰ φαινόμενα τῆς ἐποχῆς μας, ἀπὸ τὰ πιὸ ἀξια νὰ μᾶς ἐμπνεύσουν πίστη στὸν ἀνθρώπο καὶ τὴν αἰσιοδοξία πού διαπνέει τὸ ἔργο τοῦ κ. Ρουσοπούλου. Ὑπάρχει, τρίτο, ἡ ἰκανότητα τοῦ ἀνθρώπου — τῆς ἀτομικῆς διάνοιας — νὰ συμπυκνώνει τις προηγουμένες ἀναλυτικὲς ἐργασίες, νὰ τις μεταχειρίζεται ὡς ἀφειρηγία γιὰ νέα πρόοδο, γιὰ μιὰ συνθετικότερη, νὰ ποῦμε, ἐξόρμηση. Ὅτι τὸ φαινόμενο αὐτὸ εἶναι ψυχολογικὰ δυσκολοεξήγητο, ἀφοῦ ἡ κάθε ἀτομικὴ ὑπαρξὴ ἀρχίζει ἀναγκαστικά ἀπὸ τὸ πρῶτο σκαλί, δὲν εἶναι τῆς στιγμῆς τούτης νὰ τὸ ἀναπτύξουμε. Ὑπάρχει τέταρτο, ἴσως, — καὶ πρέπει νὰ ὁμολογήσω πὼς ἐγὼ τὸ παραδέχομαι, ξέροντας συνειδητὰ πὼς ἡ παραδοχὴ μου αὐτὴ εἶναι ὑπερβατικὴ, πὼς δὲν ἔχει ἐπαρκῆ λογικὰ στηρίγματα, — ὑπάρχει λοιπὸν ἴσως ἐκεῖνο πού ὀνόμασα πρὶν ἀντικειμενικὸ πνεῦμα, τὸ σύνολο τῶν πνευματικῶν ἀγαθῶν τῆς ζωῆς, πού ἀπλώνει ἀστάθμητες κεραίες πρὸς ὅλους τοὺς συγχρόνους ἐγκεφάλους καὶ τοὺς κάνει ἐκδηλώσεις τῆς δικῆς του οὐσίας. Ἡ συλλογικὴ διάνοια τοῦ κ. Ρουσοπούλου ἀποτελεῖται, ὑποθέτομε, ἀπ' ὅλα αὐτὰ. Μὲ τὰ συμπεράσματά του ὁμοῦς γι' αὐτὴν θὰ συμφωνήσουμε ἀπολύτως, μεταφράζοντάς τα ἐννοιολογικὰ ἀκριβέστερα: "Ὅταν μᾶς λέει: μόνον ἡ συλλογικὴ διάνοια μπορεῖ νὰ κάνει σπουδαία ἐπιστημονικὴ πρόοδο, ἀκούμε: μὲ τὸν καταμερισμὸ τῆς ἐργασίας πού ἀπαιτεῖ ἡ σημερινὴ ἐπιστημονικὴ ἐρευνα, 100 ἢ 1000 ἄνθρωποι χρειάζονται γιὰ νὰ ἐκτελέσουν τις παρρητήσεις καὶ τὰ πειράματα, πού δὲν ἐπαρκεῖ ἡ δική σου ζωὴ νὰ κάνει. Ποιὸς μπορεῖ νάχει ἀντίρρηση; Ὅταν μᾶς λέει: περιποιηθῆτε τὴ συλλογικὴ διάνοια, μεταφράζομε: φροντίστε γιὰ τὴ μόρφωση, τὴν ἀνάπτυξη τῶν μαζῶν, δώστε στὸν καθένα τὴν ἰκανότητα νὰ φτάσει στὸ ἀνώτατο ὄριο πού ἐπιτρέπουν οἱ δυνάμεις του, μὴν παραμελήσετε κανένα, δὲν ξέρετε ἀπὸ ποῦ θὰ ξεπιαστεῖ ἡ μελλοντικὴ θετικὴ συμβολή, σεβαστεῖτε μ' ἓνα λόγο τὸ πνεῦμα, ἀγαπήστε το, θερμάνετέ το, γι' αὐτὸ βρισκόμαστε ἐπάνω στὴ γῆ. Ἴσως ἔτσι θὰ μιλοῦσε ὁ κ.

Ρουσόπουλος, ἂν δὲν ἐπεδίωκε λίγο τις καινοφανεῖς ἐκφράσεις, ἢ ἂν ἡ σκέψη του δὲν ἐκινεῖτο σὲ κάπως ἀσυνείθιστες τροχιές. Ἀλλὰ τότε δὲ θὰ μᾶς ἔδινε ἀφορμὴ γιὰ τόση συζήτηση, γιατί ποιὸς, π.χ., θὰ προσέξει τις δικές μου παραπάνω ἐκφράσεις;

Κ' ἐρχόμαστε τώρα στὸ θετικὸ, τὸ «κατασκευαστικὸ» μέρος τοῦ βιβλίου του, πού εἶναι σοβαρότατο καὶ ἐξαιρετικὰ ἀξιοπρόσεχτο, πού βρῖθαι ἀπὸ γόνιμες ἰδέες, καὶ πού δείχνει, παρ' ὅλο τὸ στριφνὸ, «περιπορευόμενο» κατὰ τὴν ἐκφρασὴ του, καὶ κάπως ἀντιπαθητικὸ γιὰ τὴ δογματικότητά του τρόπον ἐκφράσεως, ἓναν ἀνθρώπο καλλόμενο ἀπὸ ἀγάπη, εὐθύνη καὶ πίστη. Καὶ σ' αὐτὸ διακρίνω δύο μέρη: Τὸ ἓνα βγαίνει λίγο·πολύ, δηλ. μὲ λιγότερη ἢ περισσότερη ἀναγκαιότητα, ἀπὸ τὸ θεωρητικὸ μέρος πού ἀναπτύξαμε παραπάνω· τὸ ἄλλο εἶναι ἐννοιολογικὰ ἴσως τελείως ἀσχετο, ἀλλὰ εἶναι τὸ μέτρο καὶ ἡ βαθύτερη ρίζα τοῦ ὅλου ἔργου, ἡ ἐσωτερικὴ του παρόρμησις, πού χωρὶς αὐτὴν, χίλιες ἄλλες γονιμότερες σκέψεις νὰ εἶχε ὁ κ. Ρουσόπουλος, δὲ θὰ καταπιανόταν νὰ τὸ γράψει. Εἶναι οἱ ἐσώτατες ἀντιδράσεις τῆς ὅλης προσωπικότητάς του, καὶ ἐκεῖνα πού ἀφήνει πολλές φορὲς ἀθέλητα νάρθουν στὴν ἄκρη τῆς πέννας του. Εἶναι, κατὰ τὴ γνώμη μου, τὸ πολυτιμότερο στοιχεῖον τοῦ βιβλίου του. Θὰ ἤθελα βέβαια νὰ εἶχαν ὀλωσδιόλου συνειδητοποιηθεῖ οἱ διαφορὲς προελεύσεις τῶν ἀντιλήψεων πού ἐκφράζονται ἐκεῖ — μέσα, νὰ εἶχαν χωριστεῖ οἱ συνέπειες τῶν προϋποθέσεων καὶ τὰ ἀπροϋπόθετα, καὶ νὰ ἔδειχνε χάρις τὴν τέλεια νηφαλιότητα νὰ ἐκφράσει χωρὶς τὸ λυρισμὸ κάθε λογῆς πού σκεπάζει σὲ τέτοιες περιπτώσεις τὴ σκληρὴ διάκριση τῶν ἐννοιῶν, γυμνὰ τὰ δικὰ του πρῶτα αἰτήματα, καὶ νὰ πεῖ: Τοῦτο δὲν ἔχει «γιατί»· εἶναι γιὰ μένα ἀπὸ μόνον του ἔτσι. Ἀλλὰ εἶναι γνωστὸ πὼς εἶμαι πάντα καὶ ἀπὸ ὅλους ὑπερβολικὰ ἀπαιτητικὴ.

Τὰ συμπεράσματα λοιπὸν ὅπου καταλήγει ὁ κ. Ρουσόπουλος, εἴτε ἀπροϋπόθετα, εἴτε ἀπὸ τὸν πόλεμο κατὰ τοῦ συμβατισμοῦ, ἀπὸ τὸ «ἀρχέτυπον πλέγμα» κλπ., εἶναι τὰ ἑξῆς: Ὁ ἄνθρωπος ἐπέτυχε μόνον ἐκεῖ πού ἀσχολήθηκε μὲ τις φυσικὲς καὶ τεχνικὲς ἐπιστήμες, πού ἀπτελοῦνε τὴν κορυφαία ἐκδήλωση τοῦ συμβολικοῦ λογισμοῦ. Αὐτὲς μᾶς δίνουν τὰ μέσα νὰ ὑποτάξουμε τις φυσικὲς δυνάμεις, νὰ κατασκευάσουμε τὴν ἀνθρώπινη εὐμερία. Τὸ δρόμο τους λοιπὸν πρέπει ν' ἀκολουθήσουμε καὶ στ' ἄλλα ἐπίπεδα τοῦ ἀνθρώπινου στοχασμοῦ καὶ τῆς δράσης. Ἀπὸ τὴ μιὰ μεριά ν' ἀποσκορακίσουμε τοὺς συμβατισμούς, νὰ παραμερίσουμε τὰ ὑπερβατικὰ ζητήματα, νὰ ξεκαθαρίσουμε τις ἐννοίες μας καὶ τὰ γνωστικά μας μέσα ἀπὸ τὴν ἄλλη, νὰ ριχτοῦμε στὴν ἐργασία καὶ τὴν «κατασκευὴ», γιατί αὐτὴ εἶναι ὁ μόνος νοητὸς σκοπός, τὸ μόνον πού θὰ ἰκανοποιήσει τις ἐπιτρεπόμενες λαχτάρες μας: νὰ «ἐνταχθοῦμε» σὲ κάποιο σημεῖο τῆς συλλογικῆς διάνοιας καὶ ἐνέργειας, πού ὀλοένα προσοδεύει, καὶ νὰ συντελέσουμε καὶ ἐμεῖς, κατὰ ἓνα πολλοστημόριο, στὴν ὄγκωση αὐτοῦ τοῦ ρεύματος. Τὸ

κάτω-κάτω, δὲν ἔχομε τί ἄλλο καλύτερο νὰ κάνομε. Κι' ἐδῶ ὑποκρύπτεται θαρρῶ ἕνας φαῦλος κύκλος, ἀπὸ τὸν ὁποῖο δύσκολα ξεφεύγουν οἱ ἀκρότατοι καθορισμοὶ τοῦ τελευταίου σκοποῦ ἢ τοῦ «ὑπάτου ἀγαθοῦ». Ὁ κ. Ρουσόπουλος δὲν πιστεύει, μᾶς τὸ δηλώνει ρητᾶ, ὅτι ἡ ὕλικὴ εὐημερία εἶναι ἀποκλειστικὸς σκοπός· ἀλλὰ καὶ πολὺ ὀρθᾶ καταφέρεται ἐναντίον ἐκείνων, πού ἀπὸ λόγους δῆθεν ἀνώτερης ἠθικῆς ἢ πνευματικοῦ περιεχομένου, καμώνονται πὼς θεωροῦν τὴν ὕλικὴ διαρρύθμιση τῆς ἀνθρώπινης ζωῆς δευτερεύον ζήτημα, κι' ἔτσι, ὄχι μόνον ἐπιτρέπουν, ἀλλὰ γίνονται, μετὰ τὴν παθητικὴν τὴν στάση, συνένοχοι ὅλων τῶν ἐκμεταλλεύσεων, καταχρήσεων καὶ ἀδικιών. Ἄν ὅμως τὸ ὅσο γίνεται ἀνώτερο ἐπίπεδο ὕλικῆς ζωῆς δὲν εἶναι τὸ ὑπάτο ἀγαθόν, ἀποτελεῖ ὅμως τὴν ἀπαραίτητη προϋπόθεση καὶ βάση, καὶ ἀπαιτεῖ τὴ συνεργασία ὅλων τῶν ἐγκεφάλων καὶ ὅλων τῶν χειρῶν γιὰ νὰ γενικευτεῖ σύγκαιρα δίνει σὲ ὅσους ἐργάζονται γιὰ τὴν ἐπιτυχία του, τὴ συναίσθηση τῆς πεποίθησης, τῆς ἐλπίδας καὶ τῆς χρησιμότητάς τους στὸν κόσμον, κ' ἐπομένως περίπου τὸ ποσοστὸ τῆς εὐτυχίας πού μπορεῖ νὰ περιμένει ὁ ἄνθρωπος. Τὰ ἄλλα, ἢ καθαυτὸ πνευματικὴ ἐλευθερία, καὶ τ' ἀγαθὸ τοῦ μονήρους λογισμοῦ, ἀπροσδιόριστα εἰδικώτερα, μόνο μέσα σ' αὐτὸ τὸ πλαίσιο τοῦ γενικοῦ κατασκευαστικοῦ ὄργασμοῦ καὶ μετὰ τὴν ἀπόκτηση τῆς ἀπαραίτητης ὕλικῆς εὐημερίας καὶ ἀνεξαρτησίας μποροῦν ν' ἀνθίσουν. Δὲν μπόρεσα νὰ καταλάβω ἂν ὁ κ. Ρουσόπουλος χωρίζει τοὺς δύο ἐπιδιωκτέους σκοποὺς χρονικᾶ, ἂν δηλ. θεωρεῖ ὅτι ἐπὶ κάμποσες γενεές πρέπει ν' ἀφιερωθοῦμε ὅλοι στὴν ἐργασία τῆς κατασκευῆς τῆς εὐημερίας, γιὰ νὰ φτάσουν οἱ κατοπινές στὴν ἀνεση καὶ στὴ σχολὴ πού χρειάζεται γιὰ ν' ἀπολαύσουν καὶ νὰ καλλιεργήσουν τὴν πνευματικὴν τὴν ὑπόστασιν, ἢ ἂν τὰ δύο προχωροῦνε παράλληλα καὶ θὰ εἶναι ζήτημα, νὰ ποῦμε, ἀτομικῆς προδιάθεσης καὶ ποιότητας, ὥστε οἱ περισσότεροι μὲν νὰ βροῦν τὴ χαρὰ τους στὴ συμμετοχὴ τους στὴ γενικὴ ἐργασία, καὶ ὅσοι μποροῦν παραπάνω νὰ καλλιεργοῦν παράλληλα τὸν πνευματικόν, καλλιτεχνικόν ἢ μονήρη ἀγρό τους. Γιατὶ ἂν συμβαίνει τὸ πρῶτο, πέφτει ὅλη αὐτὴ ἡ θεωρία στὸ λάθος τοῦ κομμουνισμοῦ: καὶ αὐτὸς ὑπόσχεται στὸ ἀπώτερον μέλλον τὴν ἀνεξαρτησία τοῦ ἀνθρώπινου πνεύματος, τὴν ὕλικὴ ἀνεση, τὴ βασιλεία τῆς ἀγάπης, τῆς ἀξιοπρέπειας καὶ τῆς ἰσότητος· παρεμβάλλει ὅμως, ὅπως ξέρομε, τὸ στάδιο τῆς ἐπανάστασης, ὅπου κανόνας εἶναι ἡ δῖωξη, ἡ σφαγὴ, ἡ σκληρότητα, ἡ ἀπάνταστη καταπίεση τῶν πιὸ στοιχειωδῶν ἀνθρώπινων δικαιωμάτων, ἡ γενικὴ καχυποψία, ἡ διάλυση καὶ παραμέληση τῶν συναισθηματικῶν δεσμῶν τοῦ ἀνθρώπου (ἔρωτας, στοργὴ πρὸς παιδιὰ ἢ γονεῖς, φιλία, κλπ.) ἢ περιφρόνηση καὶ ἀκαταληψία ἀπέναντι στὰ καθαρὰ πολιτιστικὰ ἀγαθὰ, τέχνη, φιλοσοφία, κλπ. (ἀφοῦ αὐτὰ γίνονται μόνο ἐξυπηρετικὰ μέσα τῆς πολιτικῆς θεωρίας καὶ δράσης), ὁ φανατισμὸς καὶ ἡ αὐθαίρεσις, μ' ἕνα λόγο ἡ πρωτόγονη κατάστασις πού χαρακτηρίζει ὁ Hobbes: homo homini lupus. Καὶ τὸ στάδιο μακραίνει ὀλοένα τόσο

πολύ, ὥστε δημιουργήθηκε μία, καὶ θὰ δημιουργηθοῦν φοβουμαι περισσότερες γενεές, γιὰ τὶς ὁποῖες αὐτὸ εἶναι ἡ φυσικὴ κατάστασις, ἢ μόνη πραγματικότητα καὶ παράδοσις, ὥστε νὰ μὴ βλέπει κανεὶς μὲ τὴν ἐπέμβαση πειανοῦ θεοῦ ἀπὸ μηχανῆς θὰ ξαναγυρίσουν ποτὲ τὰ πράγματα στὴν ἀμοιβαία ἀγάπη, ἐλευθερία, ἀνθρώπινη ἀξιοπρέπεια, κλπ. Τὸ ἴδιο καὶ μὲ τὴν τεχνικοκρατία τοῦ κ. Ρουσοπούλου. Ἄν δοῦμε στὴν κατασκευὴ τῆς ὕλικῆς εὐημερίας τὸ προσωρινὰ μοναδικὸ τελεολογικὸ περιεχόμενον κάθε προσπάθειας, ὑπάρχει ὁ κίνδυνος νὰ ἐπικρατήσῃ τοῦτο τόσο ἀπόλυτα στὴν ψυχὴ τοῦ ἀνθρώπου, ὥστε νὰ ξεχαστοῦν, νὰ παραμεριστοῦν καὶ νὰ ἐκλείψουν ὁλωσδιόλου ἐκεῖνα πού κ' ἐμεῖς κι' ὁ κ. Ρουσόπουλος θεωρεῖ, στίς πιὸ ποιητικῆς, ὅς ποῦμε, στιγμῆς τοῦ βιβλίου του, ὡς τὴν πραγματικὴ ἐπιτέλεση καὶ κύρωση τῆς ὑπαρξῆς τοῦ ἀνθρώπου στὴ γῆ.—Εἶναι τόσο συγκεχυμένες οἱ ἐννοίαι σήμερα, καὶ τόσο φορτωμένες δογματισμὸ μερικῆς λέξεως, πού πρέπει ἐδῶ παρενθετικὰ νὰ τονίσω πὼς ὁ παραλληλισμὸς μὲ τὸν κομμουνισμὸ ἰσχύει μόνο ὡς πρὸς τὸ λάθος τῆς χρονικῆς κατάτμησης τῶν ἀνθρωπίνων καὶ κοινωνικῶν λειτουργιῶν, καὶ σὲ κανένα ἄλλο σημεῖο. Ὁ κ. Ρουσόπουλος θεωρεῖ, δίκαια καθῶς νομίζω, ὅτι ἂν ἀκολουθήσομε, στίς γενικῆς τους γραμμῆς, τὶς ὑποδείξεις του, καὶ θ' ἀποτραποῦν οἱ κίνδυνοι μιᾶς κοινωνικῆς ἐπανάστασης, πού θὰ διακόψει τὴ συνέχεια τοῦ πολιτισμοῦ καὶ θὰ στοιχίσει ἀνώφελες θυσίαι σὲ ἀνθρώπινες ὑπάρξεις καὶ ἀγαθὰ, καὶ θὰ πραγματοποιήσομε μεγαλύτερη πρόοδο πρὸς τὴν κοινωνικὴ δικαιοσύνη, πού ἡ ἐπανάστασις δὲν ἐπραγματοποίησε, ἀκριβῶς ἕξαιτίας τοῦ παρεμβαλλομένου σταδίου.—Ἄν πάλι προϋποθέτει τὸ δεύτερον, πὼς δηλ. τὰ δύο πᾶνε παράλληλα, θὰ ἔπρεπε, νομίζομε, καὶ μεγαλύτερη θέση καὶ οὐσιαστικότερον περιεχόμενον νὰ δώσει στὸ δεύτερον στοιχεῖο, καὶ νὰ μὴν τ' ἀφήσει μετέωρον κ' ἀπροστάτευτο ἢ νὰ μὴν τὸ χαρακτηρίσει ὡς ἀπλῶς ἀβλαβὲς ἢ ποίηση. Θὰ ἦταν ἄλλωστε τοῦτο καὶ σύμφωνον πρὸς τὸ φιλοσοφικὸν δυαδισμὸ πού εἰσάγει ἀπροσδόκητα στίς τελευταῖες σελίδες τοῦ ἔργου.

Ἄς παραμερίσομε ὅμως κ' ἐμεῖς τὶς ἐπιφυλάξεις μας ἀπέναντι, ἐπιφυλάξεις πού, πρέπει νὰ τὸ τονίσωμε, ἰσχύουν πέραν ἀπὸ τὴ συμφωνία μας μὲ τὸν κ. Ρουσόπουλον σὲ ὅλους τοὺς σκληροῦς του χαρακτηρισμοὺς γιὰ τὴν ἐπικρατοῦσα τάξιν πραγμάτων, ὅπου ἔχομε, καθὼς λέει, «τὴν ἀνοησίαν νὰ πεινώμεν», ὅπου, παρ' ὅλες τὶς προόδους τῆς θετικῆς καὶ τεχνικῆς ἐπιστήμης, ταιλαιπωρεῖται ἀκόμη ἡ μεγάλη μᾶζα ἀπὸ στοιχειώδεις ἑλλείψεις, στερήσεις, κακουχίας καὶ ἀνησυχίας γιὰ τὸ αὐριο. Κι' ἂς τονίσωμε ἀκόμη ὅτι, ἂν δὲ μᾶς ἱκανοποιεῖ καὶ δὲ μᾶς ἐνθουσιάζει ὡς ἀπώτατο, ἀπόλυτον τελεολογικὸν περιεχόμενον ἢ κατασκευὴ τῆς εὐημερίας, τὴ θεωροῦμε ὅμως συμφωνότατη μὲ τὸν προσρισμὸν τοῦ ἀνθρώπου καὶ ἀπαραίτητη ἠθικὴ ἐπιταγή. Ὁραιότατες εἶναι καὶ οἱ συνέπειαι πού βγαίνουν ἀπὸ τὴ γενικὴ αὐτὴ ἀρχή, καὶ πού ὅμως χρειάζοταν ἡ ἀπόλυτα καθαρὴ κι' εὐγενικὴ φύσις τοῦ κ. Ρουσοπούλου γιὰ νὰ τὶς συναγάγει: Ἄφοῦ ἡ θετικὴ

και τεχνική επιστήμη πολλαπλασίασε τις φυσικές παροχές της γης, και παράγονται σήμερα (έχουμε δὲ τὴν πρόοψη ὅτι θὰ παράγονται αὐτοῖο πολλαπλάσια) ὅσα ἀπαιτοῦνται γιὰ νὰ ζήσουν ὅλοι ἀνθρώπινα, εἶναι ἀπὸ τὴν μιὰ μεριά ἀνοησία, ἀπὸ τὴν ἄλλην ἐγκλημα νὰ ὑποφέρουν οἱ πολλοί. Κανένας δὲν ἔχει δικαίωμα σὲ περισσότερα ἀπὸ τὸ πηλίκον τῆς διαιρέσεως ὅσων παράγονται ἀπὸ τὸ σύνολο, διὰ τοῦ ἀριθμοῦ τῶν ζώντων ἀνθρώπων, καὶ ὁ καθένας ἔχει δικαίωμα στὸ optimum τῆς ἀνεσθῆς καὶ τῆς εὐημερίας ποὺ παρέχει ὁ τεχνικὸς πολιτισμὸς τῆς ἐποχῆς του. Δὲν ἐπιτρέπεται ἡ κατακράτηση ἀπὸ άτομα ἢ ὀμάδες τῶν μέσων τῆς παραγωγῆς, ποὺ εἶναι μὲ τὴν σωματικὴ καὶ διανοητικὴ ἐργασία τοῦ συνόλου· ἡ ἰδιοκτησία εἶναι ἐπομένως ἀντίφαση στοὺς φυσικοὺς νόμους, καὶ ἀκόμα περισσότερο ἡ διάθεση τῆς ἰδιοκτησίας αὐτῆς ἀπὸ πεθαμένους καὶ ὁ καθορισμὸς τῶν μελλοντικῶν γενεῶν ἀπὸ τις παλιές. Μόνον σὲ ἰδιοκτησία ἔχει δικαίωμα ὁ ἀνθρώπος, ὅλων τῶν ὕλικῶν καὶ πνευματικῶν ἀγαθῶν ποὺ τοῦ χρειάζονται γιὰ τὴν καλύτερη δυνατὴ ἀνάπτυξή του. Ἐσφαλμένο ἐπίσης εἶναι τὸ τετριμμένο ἐπιχείρημα ὅτι ἂν λείπει ἡ παρακίνηση γιὰ τὴν ἀπόκτηση ἀτομικοῦ πλούτου, θὰ χαλαρώσει ἡ προθυμία γιὰ τὴν ἐπέκταση καὶ τὴ μηχανικὴ τελειοποίηση τῆς προόδου· ὅλες οἱ τεχνικὲς τελειοποιήσεις, οἱ ἐφευρέσεις, οἱ γόνιμες νέες ἰδέες, εἶναι ἀπὸ τεχνικοὺς καὶ ἐπιστήμονες μισθωτοὺς ἢ ἀπένταρους. Ἡ ἰδιοκτησία ἐμποδίζει ἐπίσης πολλὰς φορές τὴν τεχνικὴ πρόοδο, π.χ. τὴν ὑγιεινὴ διαρρύθμιση τῶν πόλεων, τὴν καλύτερη ἐκμετάλλευση τῆς ἀγροτικῆς παραγωγῆς, ἢ τὰ μεγάλα τεχνικὰ καὶ συγκοινωνιακὰ ἔργα στὴν ὑπαιθρο. Ἐπάνω στις ἀρχές αὐτές ἡ ὕλική διοίκηση τῶν κοινωνιῶν, δηλ. ἡ διαρρύθμιση τῆς παραγωγῆς, μεταφορᾶς καὶ κατανομῆς τῶν ἀγαθῶν, εἶναι πιά πρόβλημα κατὰ μέγιστο μέρος τεχνικό. Ἀντὶ γι' αὐτό, τὴν ἔχουν ἀναλάβει ἀνθρώποι μὲ νομικὴ κατάρτιση, δηλ. μὲ παραφουσκωμένες καὶ ἀσαφεῖς ἔννοιες, παρελθοντόπληκτοι, χωρὶς ἰδέαν «μεγέθους, ἀριθμοῦ καὶ τάξεως», ποὺ δὲν εἶναι σὲ θέση νὰ καταλάβουν ἐκάστοτε ποῦ ἔγκειται τὸ πρόβλημα, καὶ ἀκόμα λιγότερο νὰ τὸ λύσουν, ποὺ δὲν μποροῦν νὰ καταστρώσουν τὴν ἀπλούστερη ἐξίσωση. Ἐχει παραμεληθεῖ ἡ ποσοτικὴ ἀποψη τῶν κοινωνικῶν ζητημάτων, ἀποψη οὐσιώδους σήμερα, ὅπου οἱ ἀνθρώποι ζοῦν κατὰ μεγάλα συγκροτήματα καὶ ἔχει ἐπιβληθεῖ ἡ θεμελιακὴ ἐνότητα τῶν οικονομικῶν καὶ παραγωγικῶν ζητημάτων ὅλης τῆς γῆς καὶ ἡ ἰδέα τῆς εὐθύνης τοῦ καθενὸς γιὰ τὸ σύνολο.

Λιγότερο σαφῆς εἶναι ὁ κ. Ρουσόπουλος στὶς θετικὲς ὑποδείξεις του γιὰ τὴν πραγματοποίηση τῆς μελλοντικῆς αὐτῆς πολιτείας. Ἴσως ἡ ἀσάφεια νὰ εἶναι θεληματικὴ. Καταδικάζει πάντως τὸν πολιτικὸ φιλελευθερισμὸ καὶ κοινοβουλευτισμὸ, ἀποτέλεσμα τοῦ οικονομικοῦ φιλελευθερισμοῦ, ποὺ κάτω ἀπὸ τὰ ὠραιότερα συνθήματα ἐπέτρυνε κάθε ἐκμετάλλευση, καὶ ποὺ τὰ οικονομικά, ἐπομένως καὶ κοινωνικά καὶ ἠθικά ἀποτελέσματά του, αἴρουν τις θεωρητικὲς του ἀρχές. Δυὸ ὑπο-

δείξεις ἀντικαθιστοῦν τὸ σαφὲς πρόγραμμα: Πρῶτο, ἡ ἰδέα, ὅτι ἂν καταργηθοῦν οἱ συμβατισμοί, ὁ πολὺς κόσμος θὰ εὐρεῖ ἀνενόχλητος, μὲ τὴν ὀρθὴ του διαίσθησιν καὶ σχεδὸν αὐτόματα, τὴ λύση στὰ περισσότερα ζητήματα. Δεύτερον, ὅτι ἡ διοίκηση τῶν κοινωνιῶν πρέπει νὰ ἀνατεθεῖ στοὺς τεχνικοὺς. Χωρὶς νὰ μακρολογήσουμε ἀπάνω στὴν πρώτην ἀρχή, ποὺ εἶναι ὀλοφάνερα ἀπολύτως ἐσφαλμένη καὶ ἀνεδαφικὴ, ἀφοῦ οἱ πολύπλοκες σημερινὲς οικονομικὲς σχέσεις καὶ ἡ στενὴ ἀλληλοεξάρτηση ὅλων τῶν κοινωνικῶν φαινομένων ἀπαιτοῦν ἐξαιρετικὰ λεπτό, εὐαίσθητο καὶ πολύπλοκο ρυθμιστικὸ μηχανήμα, καὶ ὑποδεικνύοντας μόνον ὅτι ἡ ἰδέα αὐτὴ φαίνεται καὶ πάλι καθυστερημένο ὑπόλειμμα τῆς εἰδωλιακῆς ἀλὰ Ρουσσὸ ῥωμαντικότητος, εἶναι αὐτόδηλο πὼς ἔρχεται καὶ σὲ ἀπόλυτην ἀντίθεση μὲ τὴ δεύτερη. Θὰ ἐξετάσουμε λοιπὸν σύντομα μόνον αὐτὴ. Ἡ ἔννοια τῆς τεχνικῆς γενικᾶ, καὶ ἂς μοῦ συγχωρήσει ὁ κ. Ρουσόπουλος τὴν εἰσβολὴ μου αὐτὴ στὰ οἰκόπεδά του, εἶναι ἡ ἔννοια τῆς ἐξεύρεσης καὶ τῆς προσαρμογῆς τῶν καλύτερων δυνατῶν μέσων πρὸς ἕνα ὀρισμένο σκοπὸ. Τὰ μέσα, γιὰ ὅ,τι θελήσουμε, τὰ παρέχουν σήμερα ἀναμφισβήτητα οἱ θετικὲς ἐπιστήμες καὶ θὰ τὰ παράσχουν τελειότερα στὸ μέλλον. Αὐτὸ εἶναι οἰγούρο. Ποιὸς ὅμως θὰ καθορίσει τὸ σκοπὸ; Ὅποτε πρέπει νὰ καθορίσουμε συμπληρωματικὰ ὅτι ὁ σκοπὸς δὲν εἶναι ἕνας καὶ δεδομένος μιὰ γιὰ πάντα, ἀλλὰ ἐπεκτείνεται διαφοροποιούμενος σὲ ἄπειρους μερικότερους σκοποὺς, ποὺ χρειάζονται ἐκάστοτε καθορισμὸ, ἀμοιβαῖο ζύγισμα τῆς ἀξίας τους, κλπ. Εἶπαμε παραπάνω: τὰ καλύτερα δυνατὰ μέσα· τὸ τί εἶναι καλύτερο χρειάζεται ὅμως ὄχι μόνον καθορισμὸ ἀπὸ διαφορετικὰ ἐκάστοτε κριτήρια, ἀλλὰ καὶ διαρκῆ σύγκριση τῶν κριτηρίων αὐτῶν μεταξὺ τους, καὶ τὴ βαρεῖα ἀπὸ εὐθύνη ἀπόφαση ὑπὲρ τοῦ ἐνὸς ἢ τοῦ ἄλλου.

Ἐκτὸς αὐτοῦ οἱ ἐκάστοτε πραγματοποιούμενοι σκοποὶ γεννοῦν κάθε φορὰ νέες πραγματικὲς καταστάσεις, ποὺ δὲ συμπίπτουν ἀπολύτως μὲ ὅσα εἶχαν σχεδιαστεῖ στὴν ἀρχή, καὶ ποὺ δημιουργοῦν νέα, καὶ τεχνικὰ καὶ ἄλλου εἶδους, προβλήματα, κατὰ ἀνάλογο μὲ τὰ παραπροϊόντα τῆς βιομηχανίας. Ἡ κρίση γιὰ ὅλ' αὐτὰ, καὶ τὰ κεφαλαιώδη καὶ τὰ λεπτομερειακὰ προβλήματα, δὲν μπορεῖ ν' ἀνατεθεῖ στὴν τεχνικὴ, μ' ὅλο ποῦ ὁ κ. Ρουσόπουλος σὲ πολλὰ σημεῖα φαίνεται ὅτι αὐτὸ παραδέχεται, ὅταν λέει π.χ. ὅτι ἡ τεχνικὴ ἐπιδιώκει μόνον τὸ καλὸ τῶν ἀνθρώπων, καὶ τὴν ὑποστατοποιεῖ σὲ εὐεργετικὴ δύναμη μὲ σκοποὺς κλπ. Τὰ ζητήματα αὐτὰ χρειάζονται ὀρισμένα κριτήρια ἔξω τῆς τεχνικῆς, κριτήρια ἠθικά, κοινωνικά καὶ, γενικώτερα, φιλοσοφικά. Ὅσο καὶ ἂν τὰ τρέχοντα ζητήματα βιάζον τόσο, ὅσο καὶ ἂν οἱ πιὸ χτυπητὲς ἀνωμαλίαι τῆς σημερινῆς ζωῆς εἶναι προφανεῖς στὸν κοινὸ νοῦ, καὶ αὐτὰ ποὺ λέμε φαίνονται σοφιστευμέναι τριχοτομίαι, ἐπιμένο με ὅτι καὶ ἡ γενικὴ καὶ ἡ λεπτομερειακὴ κατεύθυνση τῆς ἀνθρωπότητος εἶναι ζήτημα πολιτικῆς φιλοσοφίας, ἢ φιλοσοφικῆς πολιτείας, εἶναι πρὸ παντὸς ἠθικὸ ζήτημα, ζήτημα ἀνθρώ-

πινης ποιότητας. Ὁ κ. Ρουσόπουλος δὲν ὁμολογεῖ βέβαια ρητὰ κάτι τέτοιο, λέει ὅμως ὅτι δὲν ἐννοεῖ πὼς οἱ σημερινοὶ τεχνικοὶ εἶναι σὲ θέση ν' ἀναλάβουν τὴ διοίκηση τῶν κοινῶν. Χρειαζόνται, λέει, *μετεκπαίδευση* καὶ *ἐπιλογή*. Ἄλλὰ τί μετεκπαίδευση; Ὅχι βέβαια τεχνική, ἀλλὰ γενικότερα νοητική καὶ ἀνθρώπινη, δηλ. φιλοσοφική, καὶ οὔτε ὅλοι, ἀλλὰ ὅσοι παρουσιάζουν τὴν ἰσχυρότερη διάνοια (δηλ. φιλοσοφική προδιάθεση), καὶ ὁρμῶνται ἀπὸ τὴν ἀγάπη πρὸς τὸν ἄνθρωπο καὶ τὴν ἔφεση τῆς εὐθύνης (δηλ. προσόντα ἠθικῆς ποιότητος). Τέλος, μετεκπαίδευση ἀπὸ ποιῶν. Φανερό εἶναι, ὅτι μόνον ἀπὸ ἀνθρώπων πού κατέχουν τὶς ἰδιότητες αὐτῆς σ' ἐξελεγμένο βαθμὸν καὶ συνειδητὰ συστηματοποιημένες. Καὶ ὅπως ἐκεῖνος, λέγοντας τεχνικούς, δὲν ἐννοεῖ τοὺς σημερινούς, ἀκόμα λιγότερο φαντάζομαι ἐγὼ ὅτι οἱ σημερινοὶ φιλόσοφοι — ἀπαγε τῆς βλασφημίας! — ἀνταποκρίνονται ὁπωσδήποτε στὸν ἰδανικὸ τύπο πού διαγράψαμε. Εἶχαμε δὲν εἶχαμε δηλαδή, καταλήξαμε πάλι στὸ αἰώνιο πρόβλημα τοῦ ποιὸς εἶναι ἀξίος νὰ διευθύνει τοὺς ἀνθρώπους καὶ βγάλαμε ἴσως ὅτι ὁ ἀνώτερος ἀνθρώπινος τύπος — ὁ φιλόσοφος κατὰ Πλάτωνα — εἶναι σήμερα ἀπαραίτητο νὰ εἶναι θετικά ἐπιστημονικά καὶ τεχνικά καταρτισμένος, πράγμα εὐκόλο γιὰ τὸν σπάνιο μὲν, ἀλλὰ ὑπάρχοντα τέτοιον τύπο ἀνθρώπου. Καὶ ἀπομένει τὸ πρόβλημα πὼς καὶ ἀπὸ ποιὸς θὰ τοῦ ἀνατεθεῖ μιὰ τέτοια ἐξουσία, πρόβλημα φαινομενικά αἴλυτο, καὶ πού σχετίζεται μὲ ζητήματα κράτους βίας, συμφερόντων, κοινωνικῶν τάξεων, κλπ. Ἐδῶ ὅμως πρέπει νὰ ἐμπιστευτοῦμε ὡς ἓνα σημεῖο τὴν ὀρθὴ ὁμαδικὴ διαίσθηση καὶ τὴν αἰσιοδοξία τοῦ κ. Ρουσοπούλου. Εἶναι βέβαιο α) ὅτι κάθε ἐποχὴ παρήγαγε, νωρὶς ἢ ὀργά, ἐντατικότερα ἢ χλιαρότερα, αὐτούσια ἢ ὄχι, τὸν τύπο τοῦ ἀνθρώπου πού χρειαζότανε· εἶναι ἀκόμα βέβαιο β) πὼς πάντα ἀναγνωρίστηκε, παρ' ὅλες τὶς δοκιμασίες καὶ τὶς δυσκολίες πού τοῦ παρενέβαλιν στὸ ἔργο του· εἶναι τέλος βέβαιο πὼς στὴ σημερινὴ ἐποχὴ, μὲ τὴν καταπληκτικὴ συγκεντρωτικὴ μορφή τῆς διοίκησης παντοῦ, εἴτε στὶς δικτατορίες, εἴτε στὸ κομμουνιστικὸ κράτος, εἴτε καὶ στὶς λεγόμενες δημοκρατίες, καὶ μὲ τὰ τεχνικά μέσα τῆς ἀμεσης ἐπαφῆς μὲ τὴ μεγάλη μάζα, τῆς γρήγορης ἐφαρμογῆς τῶν ἀποφάσεων, κάτι μικρὸ κι' ἀπρόβλεπτο θ' ἀρχοῦσε γιὰ νὰ φέρει μιὰ ριζικὴ μεταστροφή: ἡ θέληση ἑνὸς δικτάτορος, ἡ ἢ ἀπόφαση μιᾶς ἀνώτατης συμβουλευτικῆς ἐπιτροπῆς, σὰν αὐτὴ πού συγκέντρωσε κοντά του ὁ Ρουζβέλτ.

Ἄλλὰ ἀπὸ δῶ καὶ πέρα τελειώνει ὁ ρόλος τῆς φιλοσοφικῆς κριτικῆς. Καὶ δὲν μπορῶ νὰ κλείσω καλύτερα τὸ πολυτάραχο αὐτὸ σημεῖωμα, παρὰ μὲ τὶς τελευταῖες λέξεις ἀπὸ τὶς «ἀχροτελεύτιες διαστίξεις» τοῦ κ. Ρουσοπούλου, πού ἀποδίδουν καλύτερα ἀπὸ τὶς θεωρητικὲς ἀναπτύξεις, ὄχι τὸ διανοούμενο, ἀλλὰ τὸν ἄνθρωπο, τοῦ ὁποῖου ἔργο ζωῆς εἶναι αὐτὸ τὸ βιβλίον:

«— Ἠρεμήσιντε.

Σεβασθήτε τὴν σύντομον διάβασιν πού λέγεται ἀνθρώπινη ζωὴ.

Σχεφθήτε τὴν μελαγχολίαν τῶν ἀκραίων πυλῶν τῆς.

Καὶ χαρῆτε τοῦλάχιστον τὸ φῶς πού φωτίζει τὸ μεταξὺ τῶν διάστημα.

Βαδίζει εὐτυχῶς, μεταξὺ τῶν πυλῶν τούτων, μία ἀναντίρρητος βεβαιότης: Ὁ ἄνθρωπος.»

ΕΛΛΗ ΛΑΜΠΡΙΔΗ

Γιάννη Ρίτσου: «Τὸ Τραγοῦδι τῆς ἀδελφῆς μου».

Ὁ κ. Γιάννης Ρίτσος γίνεται πῶς βαθύς, πῶς πλούσιος, πῶς ἀνθρώπινος· καὶ μαζί, γίνεται — αὐτὰ τὰ δυὸ σπάνια χωρίζονται — καὶ στὰ ἐκφραστικά του μέσα πῶς ποιητικός. Ἡ ψυχικὴ δόνηση στὸ «Τραγοῦδι τῆς Ἀδελφῆς μου» διαχετεύεται στὸ στίχο πῶς ἄμεσα, πῶς θερμά, πῶς ὀλοκληρωτικά, καὶ ἡ εἰκόνα γίνεται καθαρὸ ποιητικὸ στοιχεῖο καὶ πάει νὰ χάσει ὀλότελα τὸ χαρακτήρα τῆς «φράσης», τῆς ἐπιτηδευμένης φράσης, πού εἶχε ὄχι σπάνια στὶς προηγούμενες συλλογές.

Τὸ «Τραγοῦδι τῆς Ἀδελφῆς μου» εἶναι ἓνα μεγάλο ποίημα, τεμαχισμένο γιὰ τὴν εὐκολία τοῦ διαβάσματος φαντάζομαι μόνο. Ὁ ποιητὴς τραγοῦδα μιὰν ἀγαπημένη νεκρὴ ἀδελφή, χωρὶς νὰ φύγη οὔτε στιγμή ἀπὸ τὸ θέμα του, χωρὶς ποικιλίες καὶ ξομπλιάσματα, κρατώντας τὴν ἴδια διάθεση, τὸν ἴδιο τόνο, τὴν ἴδια ἐνταση τοῦ λυρικοῦ πάθους. Μόνο πού ἀδιόρατο, μέσα στὴ λυρικὴ αὐτὴ μονωδία, παρακολουθοῦμε καὶ ἓνα δράμα μὲ μεταπτώσεις καὶ παραλλαγές, μὲ τὸ κορύφωμα καὶ τὴν κάθαρσίν του. Ἐκεῖ πού κορυφώνεται τὸ δράμα αὐτὸ, ὁ κ. Ρίτσος, μὲ μέσα λυρικά, μᾶς δίνει ἓνα ἀληθινὸ τραγικὸ ρίγος:

Εἶναι ἀργά.

Μήτε ὁ θάνατος μὲ δέχεται

μήτε ἡ ζωὴ.

Ποῦ θὰ πάω;

Ἄς κοιμηθοῦν ἐπιτέλους
αὐτὰ τὰ φτερά πού σχεδιάζουν
κουρασμένες χειρονομίες
πληγωμένων πτηνῶν
στὰ κατηφῆ νέφη
τοῦ αἰώνιου φθινοπώρου.

Χιονίζει.

Ζωή· Ζωή·

τὸ στερνὸ σάρκινο ψίχουλο
μοῦ τὸ πῆρες.

Δὲν ἔχω δάκρυ πιά.

Δὲν ἔχω δέος.

Δὲν ἔχω τίποτ' ἄλλο νὰ μοῦ πάρουν.

Πένης, γυμνός καὶ κατάμονος —

ἰσοῦ τὰ πλοῦτη μου

πού κανεὶς δὲν μπορεῖ

νὰ μοῦ τὰ πάρει.

Δὲ θὰ χτυπήσω καμμιά πόρτα.

Δὲ θὰ ὀφώσω παράκληση καμμιά.

Δίχως ψωμί

δίχως δισάκι